

ऋग्वेद परिचय

આચાર્ય શ્રી વિષ્ણુહેઠ સંકોચિત પણિત, અમ. એ.

યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ - ગુજરાત શાસ્ત્ર્ય

વેદ પરિચ્ય

[પુસ્તકા : ૬]

આચાર્યશ્રી વિષણુહેવ પંડિત

ચુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ - ગુજરાત રાજ્ય

नानाश्रान्ताय श्रीरस्ति ।
श्रम ए जे श्री हे !
—ऐतरेय आहणु ३३३१४

वेद परिचय

[पुस्तिका : ६]

६७५

आचार्य श्री विष्णुदेव सांकेत्यर धंडित, अ.म. अ.
वेदान्ताचार्य, व्याकरणुतीर्थ, व्याख्यानहिवाकर.

યુનિવર્સિટી અંથ નિર્મલ પોઠે
ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ-૬

પ્રકાશક :

ઇંડિયરલાઈઝ એ. પટેલ

અધ્યક્ષ,
યુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ એડ્વ.,
અમદાવાદ-૬

© યુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ એડ્વ.

પ્રથમ આવૃત્તિ : નવેંખર ૧૯૭૧

હારિ અંગ આશ્રમ પ્રેરિત સ્વ. સાતવલેકરણ
સમારક એણી : મણુકો છઠો

મૂલ્ય : રૂ. ૨-૦૦

સુદ્રક :

વિષણુપ્રસાદ સો. પંડ્યા
સાહિત્ય મુદ્રણાલય, સિટી મિલ કંપાઉન્ડ,
કાંકરિયા રોડ, અમદાવાદ-૨૨

વિકેતા :

બાલગોવિંદ બુક્સેલર્સ
ગાંધી રોડ,
અમદાવાદ-૧

નિવેદન

ભારતના ધર્મશાસ્ત્ર અને તર્થવજાનનો પાયાનો અંથ એ વેદસંહિતા. વેદકાળમાં ઋપિઓએ જે અતુભવ દર્શાન કર્યું, તેને વેદની ઋગ્યાએ દ્વારા વાચ્યા આપી એને શાણ્દખ કરી. વેદ એ ભારતીય સંસ્કૃતિની પ્રાચીનતમ સંપત્તિ. આ સંપત્તિ વિષેનો પ્રજાનો અહોભાવ ચાલુ રહ્યો પણ એના તર્થવની મોજ માણુવાનું શક્ય રહ્યું નહિ કારણુંકે અનેક કારણોસર વેદનો પરિયય આમપ્રજનમાં અને શિક્ષિત જનોમાંય ધર્તતો ગયો. પ્રણાલિગત રીતે સંસ્કૃત શીખનારા શાસ્ત્રીઓએ મુખપાઠ ચાલુ રાખ્યો પણ આમપ્રજનને એની ભાવામાં, એની સમજમાં ઉત્તરે તે રીતે એનું દર્શાન કરાવવાની તાકાત એ ગુમાવી બેઠા.

સામાન્ય શિક્ષિતજનને વેદની વैચારિક અને આધ્યાત્મિક સંપત્તિથી પરિચિત કરવાનો આ શેષુંનો હેતુ છે અને એટલે આમપ્રજનનું સત્ત્વ ભીલે અને એનું તેજ વધે તેવા પ્રયાસોમાં મળું હારિ છું આશ્રમવાળા પૂજ્ય મોટાએ ઇપિયા ૨૦.૦૦૦ તું દાન યુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ ઓર્ડરને ટ્રસ્ટફે સોંપ્યું તે અતિ આવકાર્ય બાબત બની છે. ઓર્ડરનું એ સહભાગ્ય છે કે પૂજ્ય મોટાએ એને આ કાર્યનું નિમિત્ત બનવાનો પ્રસંગ આપ્યો. અને શ્રી વિષણુદેવ પંડિત જેવા લેખક તથા ડેં. તપસ્વી નાન્દી જેવા પરામર્શક અમને મળ્યા. સાહિત્ય મુદ્રણુલયવાળા શ્રી વિષણુપ્રસાદ પંડ્યાનું ભાવપૂર્વકનું મુદ્રણુકાર્ય એ પણ શેષુંની ખુશનસીખી છે.

પ્રથમ પુરિતકાને પૂજ્ય સ્વામી શ્રીગંગેશ્વરાનંદજીના આશીર્વાદ મળ્યા, એના પ્રકાશનનો વિધિ પરિવાજકસમ પૂજ્ય કાકાસાહેબ કાલેલકરને હસ્તે થયો. અને સાહિત્યસ્વામી ડેં. ઉમાશંકર જેશીની એને પ્રશસ્તિ સાંપડી. ખીજુ પુરિતકાને ૨૦મી સઢીના ઋપિ પૂજ્ય રવિશંકર ભણારાજનું પ્રેમસીંચન પ્રાપ્ત થયું. ત્રીજુ પુરિતકાને વેદવિઘાવિશારદ શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીનો આવકાર પ્રાપ્ત થયો. ચોથી પુરિતકાને સંસ્કૃતજ્ઞ ડેં. ભગવતીપ્રસાદ પંડ્યાનો આવકાર સાંપડ્યો છે. પાંચમી પુરિતકાને શ્રીમતી ભદ્રાલસાબહેન નારાયણનો આવકાર મળ્યો. આ પુરિતકાનું સહભાગ્ય રહ્યું કે પૂજ્ય કાકાસાહેબ કાલેલકર જેવા ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉદ્ગાતાનો મીઠો આવકાર એને મળ્યો.

આ પુરિતકાની પ્રસિદ્ધ થયે ઋગવેદનાં બધાં મંડળો આવરાઈ ગયાં છે ને આમ છ પુરિતકાઓમાં ઋગવેદની કથા પૂરી થાય છે.

આવી આ સહભાગી શેષુંને વાચકગણનો પણ એવો ૧૯ ભાગ્યયુક્ત પ્રેમ પ્રાપ્ત થાય તેવી પ્રભુપ્રાર્થના.

યુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ ઓર્ડર,
ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ-૬.

ધન્યરલાઈ પટેલ
અધ્યક્ષ

તेजस्वी परिचयकार

વेदनो પરિચય આપનારાએને નાનપણુથી સંબળતો આવ્યો છું. કેટલાકનો પરિચય મૂળ વેદ કરતાં પણ અધરે અને દુષોધ થઈ જાય છે. એ જોઈને હું કહેતો કે, ‘આ લોકો વેદનો ખોજ ઉડાવે છે.’

આપણા વિષણુદેવ પંડિત વેદને પચાવી શક્યા છે; તેથી તેમની પાસેથી જે ‘વેદ પરિચય’ મળે છે તે વેદ સમજવા માટે અત્યંત ઉપયોગી જે જ, પણ એથીય વિશેષ એમની વાણીથી વેદ વિશે ઉત્સાહ અને પ્રેમ પેદા થાય છે. :

અમભાંથી જે શ્રી પેદા કરે છે તે અમ આશ્રમને લાયક છે, બાકીના બધા અમો થકવે છે.

હું સ્પૃષ્ટ જોઉં છું કે, વિષણુદેવે વેદ ઉપર પરિશ્રમ કરી, વैદિક ઋષિઓના આરીવાંદ મેળવ્યા છે અને તેથી જ એમના લખાણુભાંથી આપણુને પ્રસન્નતાની શ્રી મળે છે. ખરો વેદપ્રચાર આવા શ્રીયુક્ત પંડિતો દ્વારા જ થઈ શકે છે.

ऋગવેદનું વાતાવરણ જણાવું હોય તો ‘ઐતરેય આલણુ’ વગર ચાલે નહિ અને એ આલણુનો આનંદ વ્યક્ત થાય છે શુનઃશેપ દ્વારા.

વેદવિદ્યાને જીવનમાં ઉતારનાર શુનઃશેપના આરીવાંદ આપણે મેળવીએ તો જ આપણુભાં વેદવિદ્યાનું તેજ પ્રગટ થશે.

આજે આપણુને જોઈએ છે તેજસ્વિતા. (ભારતવાહીએ ગમે તેટલા મળી શકે છે). તેમને ધન્યવાદ આપી, આપણે ધૂઢ્યીએ :

તેજસ્વિ નાવધીતમસ્તુ ।

૧૦-૧૦-૧૯૭૧

ગાંધીનિધિ, રાજધાની
દિલ્હી.

કાકા કાલેલકર

ભૂમિકા

વેદોના પરિચય માટે વેદોના દેવો અને ઋષિઓનો પરિચય જરૂરી બને છે, કારણુકે વેદોના વિષય તરીકે દેવોનાં નામ, ઝ્યુ, ગુણ, કર્મનાં વર્ણન આવે છે. એ વર્ણન કાવ્યની શૈલીમાં છે. ઋષિઓ દેવોની સ્તુતિ કરે છે, તેમને યજયાગમાં ભાગ લેવા જોલાવે છે, તેમને આહૃતિ આપે છે અને તેમની પાસેથી વરદાન માંગે છે.

વેદોમાં ઋગવેદ પહેલો ગણ્યાય છે. શાકલ અને બાજુકલ એ શાખાઓની સંહિતા આજે એક અંથ ઝ્યે પ્રસિદ્ધ છે. તેને અતુસરીને આ પહેલાંની પાંચ

પુરિતકાઓમાં કથાનકઙ્ગે સારલેખન રજૂ કર્યું છે; જેથી તેનો સામાન્ય પરિચય થાય; તે વાચકને મૂળ વેદ કે તેનાં ભાષાભાષ્યો કે ભાષાંતરો વાંચવામાં સરળતા પડે.

વેહોનો પરિચય મેળવવા માટે વેહોના ઋષિઓ અને હેવોને જાળવા તો જરૂરી છે જે; તે ઉપરાંત વેહોને સમજવામાં વેહોની સાથેસાથે જે રહીને વેહો તરીકે પ્રસિદ્ધ થનાર આલણુંથોનો અભ્યાસ અગત્યનો છે.

ऋગવેદ સંહિતાના આચાર્ય શાકલ છે; તેમના શિષ્ય શાકલ્યે શિશિર વગેરે શિષ્યોને અધ્યયન કરાયું હતું; તેમાં ઐતરેય ભહિદાસ પણ છે; જેણે આ આલણુંથની રૂચના કરી છે. બાળકલ, શિશિર, સાંપ્રય, વાત્સય, આશ્વલાયન વગેરે શિષ્યોના નામ પરથી પાંચ શાખાઓ ઋગવેદની ગણાય છે, તે પાંચેય શાખાઓની સંહિતાનું આ ઐતરેય આલણું છે.

ગ્રભાળુમાં ઋગવેદ સંહિતા ધર્ણી મોટી છે અને આલણું તો ધર્ણું નાનું છે, તો પણ યજની પરિલાપામાં મંત્રોનો વિનિયોગ બતાવી; હેવ, ઋષિ, છંદ, યજ, શસ્ત્ર-શંસન, સ્તોત્ર, નિવિદ, ગાથા વગેરેનાં લક્ષણો અને રહસ્યો ઉકેલીને વેદનો પરિચય આપવાની કુશળતા આ આલણુંથે બતાવી છે.

આ આલણુંથમાં નાનાં આપ્યાનો, ગાથાઓ, કથાનકો ધર્ણાં છે, જે વેહોનાં રહસ્ય ઉકેલવામાં અગત્યનાં છે. ‘ગાયત્રી છંદ સુપર્ણુ-પક્ષી બનીને સ્વર્ગમાંથી સોમરસ લાવે છે,’ તે સુપર્ણુપ્રયાન મહત્વનું છે, તેનું સારલેખન અહીં રજૂ કર્યું છે.

‘શુનઃ શેપતું આપ્યાન’ વેદ સાહિત્યમાં રત્ન જેવી ઘ્યાતિ ધરાવે છે; તેનો વિસ્તાર આ આલણુમાં છે; તેના આધારે અહીં કથા આલેખા છે. વેદપરિચયની પહેલી પુરિતકામાં ‘જીવનની સિદ્ધિ’ પૃ. ૩૬માં શુનઃશેપની કથા સંક્ષેપમાં છે; પણ આલણુંથની વિગતો પરથી અહીં સ્વતંત્ર રીતે વિસ્તારથી કથાનું આલેખન કર્યું છે.

ऋગવેદનું ખીજું આલણું કૌષીતકિ કે શાંપ્રયાયન નામે પ્રસિદ્ધ છે; તેનું સારલેખન પણ રજૂ થયું છે. એકંદરે આ છ પુરિતકાઓ ઋગવેદનો પરિચય કેળવવામાં પ્રાથમિક ભૂમિકા રજૂ કરે છે, વિશેષ તો મૂળ સાહિત્યનો પરિચય પામવા ભાષાભાષ્ય સાથેના મંત્રાલાણુંથોનો સ્વાધ્યાય કરવો જોઈએ.

૦ અનુક્તમ

વિદ્યાની પ્રતિષ્ઠા/૭

૦

- (૧) ઐતરેય મહિદાસ
- (૨) હીર્દી જીવન
- (૩) જીવનનું રહેસ્થય
- (૪) આચિન્નાટોમ
- (૫) સોમયાગ
- (૬) ચાગના હેવો
- (૭) ઐતરેય પ્રાણીણું
- (૮) અચિન અને વિષણું
- (૯) ચર્ચની વ્યાપ્યા
- (૧૦) મંત્રની વ્યાપ્યા
- (૧૧) અચિનહેત્ર
- (૧૨) સત્યનો સ્વીકાર
- (૧૩) અન્તપતિની સૂચિ
- (૧૪) ચર્ચના ઋક્તિવળો
- (૧૫) ચર્ચના એ માર્ગ
- (૧૬) છહેનો મહિમા
- (૧૭) ચર્ચના હેવો
- (૧૮) સુખ્ય હેવો : અચિન, સોમ, ઈન્દ્ર
- (૧૯) અન્તપતિ કેણું ?
- (૨૦) સંહિતા અને પ્રાણીણું
- (૨૧) વેદના ઋક્પિત્રો

૦ શરૂની પ્રતિષ્ઠા/૧૮

૦

- (૧) આળસુના તરંગો
- (૨) ભૂત્યુથી દૂર
- (૩) પુત્રની લાલસા
- (૪) આત્મભલિદાન

૦ શરૂનું સ્તોત્ર : શ્રમ એજ શ્રી છ/૫૩

૦

૫રિશાશ્ર/૫૫

ऋગવેદનું ઐતરેય પ્રાણીણું

અત્યતરેય પ્રાણણુ

૩૪

વિદ્યાની પ્રતિષ્ઠા

(૧) અત્યતરેય ભહિદાસ

‘હા, પેલા સુદીસ અને દિવોદીસ, એ બંને ઋષિ છે, રાજુષિ છે. દીસ કંછે કે દસ્યુ, એ જીતિ ચોરલૂંટારોની નેમ વર્ત્તા; તેમનો નાંશ કરવા માટે વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રે આ રાજુઓને હિંય બળ આપ્યાં છે.

‘એવાંજ પેલા કવષ ઐલૂંષ અને લુશ ધાનાક ઋષિઓ છે, મંત્રદષ્ટો છે. એ ઈલૂષા અને ધનાકા તેમની માતાઓ છે. એ જ રીતે મગતાના પુન્ત્ર મામતેય દીર્ઘિતમા ઋષિ છે.

‘આ ભહિદાસ અત્યતરેય એ જ અકારના ઋષિ છે, દષ્ટા છે; મંત્ર-અલના વ્યાપ્તાતા છે. અત્યતરેય પ્રાણણુ, ઋગવેદના મંત્રોના વ્યાપ્તાંપે છે. અત્યતરેય ઋષિના નામ પરથી જ પ્રાણણુઓને અત્યતરેય નામ ભજ્યું છે.’

તે વિષેની કથા આ રૂપે રજૂ થઈ છે:-

‘પુનઃ કાલમાં એક મોટા ઋષિ થઈ ગયા. યજ્ઞયાગના સાંથે સહકાર માટે તેમને અનેક પરંતુઓ હતી. તેમાંની એક ઈતરા નામે હતી. તેનો પુત્ર તે ભહિદાસ.

આ કુમાર ભહિદાસ તેજસ્વી હતો; પણ તેના પર પિતાને સ્નેહ ન હતો. ઋષિના કુમારો જેલતાકૂદ્ધતા હતો; ત્યારે આ કુમારને જેલવાકૂદ્વાનું મેન થયું. તેને પેલા કુમારોએ રોક્યો, તે માતા ઈતરાએ જોયું.

તેણે ભૂમિદેવીની પ્રાર્થના કરી; જે તેની કુલદેવી હતાં. એ સૂર્યિ મૂર્તિંદ્રપે હાજર થયાં. તેમણે એક મોટા સિંહાસન પર ભહિદાસને ખેસાડ્યો. અને તેને વરદાન આપ્યું:

‘મંત્ર-અલની વ્યાપ્તા રૂપે જે પ્રાણણુ છે, તેનું તેને દર્શન થાઓ.’

(૨) દીર્ઘ જીવન

આમ એતરેય બાળણુનું દર્શાન મહિદાસ કુમારને થયું. એ કુમારને દીર્ઘ-જીવન મલ્યું હતું અને તેની વિદ્યાની પ્રતિષ્ઠા થઈ હતી. ઋષિઓમાં તેની ગણના થવો લુંગી.

હા, તે ઋષિને પોતાના જીવનમાં દેવોનું અને છંદોનું રક્ષણ મળી ગયું હતું. તેના બાળપણુનાં ચોવીસ વર્ષ તો ગાયત્રી છંદના ચોવીસ અક્ષર ગણ્યાય. એક એક દેવ વસુ ત્રણુ ત્રણુ વર્ષ રક્ષણ કરે, એ પ્રમાણે આડ વસુઓ તેના બાળ્ય જીવનના રક્ષક બને. તેના યૌવનનાં ચુંવાલીસ વર્ષો તો ત્રિષ્ટુપ છંદના ચુંવાલીસ અક્ષરો; એક એક રૂદ્ર ચાર ચાર વર્ષ સાચવે, તે પ્રમાણે અગ્નિયાર રૂદ્ર અડસંઠ વર્ષ સુધી યૌવનને સાચવે. તે પછી આવે શરીરનું ઘડપણુ; તેનાં અડતાલીસ વર્ષો તો જગતી છંદના અડતાલીસ અક્ષરો; એક એક આદિત્ય ચાર ચાર વર્ષ સાચવે; તે પ્રમાણે બાર આદિત્ય એકસો ને સોળ વર્ષ સુધી ઘડપણુ નભાવી લે.

એકસો ને સોળ વર્ષ એ માનવને મળેલું દીર્ઘજીવન, એતરેય મહિદાસે દીર્ઘ-જીવન મેળવીને કયું શું?

(૩) જીવનનું રહસ્ય

તેણે માનવ જીવનનું રહસ્ય ઉકેલ્યું, તેણે યજનાં પરિલાષામાં જીવનનો પ્રયોગ ઉતાર્યો. યજનાં વિધિવિધાનોને જીવનમાં ઘટાવ્યાં.

‘હજી ઉષા ઉગી નથી, રાત વીતી નથી; પક્ષીઓ કલરવ કરતાં નથી; ત્યાં ઋષિઓએ યજશાળામાં હાજર થઈ પ્રભાતિયાં ગાવા માંડ્યાં; તેને પ્રાતરનુવાક કહે છે. અગ્નિ અશ્વિનીકુમાર અને ઉષા ત્રણુ એના દેવ. સવાર થાય, ત્યાં સુધી એનાં ગાન કરવાનાં. ત્રણુ સ્ફૂર્તે ભણે, સવાર થાય નહિ. તો ત્યાં સુધી ઋંગવેદની ખૂદી કંચાઓ પણ ગાઈ લેવાય.’

આ પ્રાતરનુવાક શું છે? માનવજીવનનું એ પરોઢિયું. પશુપક્ષી, જલચર, થલચર, બધાનાં હલનચલન થાય; તે પહેલાં માનવે જીવનની શરૂઆત કરી દેવીઃ બેઠાયે; કારણુ કે તેની જીવનયાત્રા લાંખી છે. તેને ડો'ક જગાડે, છે:

‘ના સુસાદિર, દેખ જરા.....’

એતરેય સૌ પહેલાં સોમયાગની પ્રક્રિયા બતાવે છે. સોમયાગની શરૂઆત અગ્નિષ્ટોમ યાગથી થાય. તેના ત્રણુ કાલ સવાર, બ્રહ્મોર અને સાંજ; પ્રાતઃસવન, માધ્યંહિનસવન અને સાયંસવન.

અદિન એ જીવનની ચેતના છે, જ્યોતિ છે; તેની સુત્તિ વારંવાર કરો; તેને સ્તોમ કહે છે. આમ અગ્નિષ્ટોમ તે જ્યોતિષ્ટોમ કહેવાય છે.

માનવના જીવનના રહસ્યને સમજવાની આ ચાવી છે. પ્રાતઃસવનનો છંદ ગાયત્રી, ત્રણુ ચરણુનો અને આઠ આકું અક્ષરોનો બનેલો છે, માટે જીવનના બાલપણુમાં એક એક વસ્તુ ત્રણુ ત્રણુ ચરણુ વર્ષોનાં રક્ષણુ કરે; અર્થાત् માનવનું બાલપણુ તે પ્રાતઃસવન અને તેની અવધિ ચોવીસ વર્ષોની.

માધ્યંદિન સવનનો છંદ ત્રિજ્યુપ ચાર ચરણુનો અને અગિયાર અગિયાર અક્ષરોનો બનેલો છે, માટે જીવનમાં એક એક રૂદ્ર ચાર ચરણુ વર્ષોનાં રક્ષણુ કરે; એ રીતે અગિયાર રૂદ્રો ચુંવાલીસ વર્ષોનાં રક્ષણુ કરે. અર્થાત् માનવનું ચૌવન તે માધ્યંદિનસવન અને તેની અવધિ સડસક વર્ષ સુધીની.

સાયંસવનનો છંદ જગતી ચાર ચરણુનો અને બાર બાર અક્ષરોનો બનેલો છે; માટે જીવનના ધડતરમાં એક એક આદિત્ય ચાર ચાર વર્ષોનાં રક્ષણુ કરે, એ રીતે બાર આદિત્યો અડતાલીસ વર્ષોનાં રક્ષણુ કરે, અર્થાત् માનવનું ધડપણુ, તે સાયંસવન અને તેની અવધિ એકસો ને સોળ વર્ષની. સાતમે કે આઠમે વર્ષો સંસ્કારની શરૂઆત ગણો; તો એકસોને પચીસ વર્ષ થાય.

(૪) અગ્નિષ્ટોમ

અગ્નિષ્ટોમ—જ્યોતિષ્ટોમને પ્રકૃતિયાગ કહે છે, કારણુ કુ ખીજ બધા સોમયાગ તેની પ્રક્રિયાઓને અનુસરે છે. માનવજીવનની પ્રકૃતિનું પણ એમાં ઋષિને દર્શન થયું છે, તે પ્રમાણે મંત્રોનાં રહસ્ય પણ ઉકુલ્યાં છે. આથી ઋગવેદના બધાજ મંત્રો વજપરક છે; એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી. મંત્રાને સમજવામાં વજ એક ચાવી છે, એટલું કહેવાય તેથી તો મંત્રોનાં વિવિધ ઝોપો, પર્યાગો અને પરિલાષાઓ સમભવવામાં આ અતિરેય બાલજુ ધાર્ણી ચીવટ લીધી છે. તે મિતંલાષી છે એટલું કહેવું પડશે.

હા, ત્યારે અગ્નિષ્ટોમયાગ પૂરો કર્યા પણી, ડેટલાક ઉકથ્ય, બોડશી અને અતિરાત્ર યાગ કરવાનું ચાલુ રાખે છે. સાંજ થઈ છે, સાયંસવન પુરો થાય છે. ચાલો, ત્યારે ઉકથ્ય માટે ત્રણુ સ્તોત્ર વધારે ભણી લઈએ. પ્રાતઃસવનમાં અને માધ્યંદિનસવનમાં પાંચ પાંચ ને સાયંસવનમાં બે ઉપરાત્ર ત્રણુ મળીને પાંદર સ્તોત્ર થાય. ત્યાં રાત આવી પહોંચે, એક સ્તોત્ર વધારે ભણો તો બોડશી યાગ થાય અને પણી રાતલર ચાલનાર અતિરાત્રમાં ત્રણુ પ્રહરમાં ત્રણુ ત્રણુનાં સ્તોત્ર અને સંધિકાળે ચાર મળીને તેર સ્તોત્ર ભણી લેવાય તે એક અહોરાત્ર યાગ થાય.

(૫) સોમયાગ

ભલા, ખ્રિબીના દિવસમાં માનવ જીને, જીવે ને રાતના ભરણું પામે; તે એક સોમયાગ તો બાને ને ? વળી નવાં જીવન ને નવા સોમયોગ. આખું વર્ષ ચાલે. તે સંવત્સર યાગ, તેને ગવામયન પણ કહે છે. બાર દિવસ ચાલે, તેને દ્વાદશાહ યાગ જેને દશરાત્ર પણ કહે છે. તેની શરૂઆતનો દિવસ તે પ્રાયણુાય : એને સમાપ્તનો દિવસ તે ઉદ્યનાય કહેવાય છે.

(૬) ચાગના દેવો

માનવે તો સાજસવારે અભિહોત્ર કરવાનો, પક્ષે પક્ષે ઈષ્ટિ કરવાની અને અહોરાત્ર સોમયાગ વર્ષ માટે ચાલુ રાખવાનો. અભિન ધંડ અને સોમ તેમના કુમે કરીને દેવ ગણુાય, વસુ, રૂદ અને આદિત્ય ગણુદેવ ગણુાય; ગાયત્રી, ત્રિજૃપ અને જગતી છંદુદેવ ગણુાય. દેવોની સ્તુતિઓ છંદોમાં રચીને વાણીમાં રજૂ કરનાર મંત્રદધ્યાઓ ઋષિઓ ગણુાય. આમ ઋષિ, દેવ અને છંદનાં વિવેચન યજની પરિલાપાને અનુસરીને પ્રાયણુંથ કરે છે; તે સાથે રહસ્યની વાતો અને કથાનકો પણ જોડે છે.

(૭) ઐતરેય પ્રાણી

ઐતરેય પ્રાણીમાં ચાલીસ અધ્યાયો છે. પાંચ પાંચ અધ્યાયોની પંચિકા આડ બને છે. પહેલા સોણ અધ્યાયોમાં સોમયાગની પ્રકૃતિ અભિનાનામ—જ્યોતિષ્ટામ, સત્તર અને અઢારમાં ગવામયન —સંવત્સરયાગ; ઓગણીસથી ચોવીસમાં દ્વાદશાહયાગ, (મધ્યમાં અભિનાનતું નિરપણું આવી જાય છે.) તે સાથે ત્રીસ અધ્યાયો સુધી ધણુા દિવસ ચાલનાર સોમયાગો, પાંત્રીસ સુધીમાં રાજસ્ય અને છેલ્લા પાંચ અધ્યાયોમાં ઐંક્રમહાલિષેક; આમ વિષયનો સામાન્ય ખ્યાલ આપી શકાય.

(૮) અભિન અને વિષણુ

ઐતરેય પ્રાણી અંથનું પહેલું વાક્ય આ છે: 'અભિન એ તો દેવોમાં અવમ (પ્રથમ) છે. અને વિષણુ ઉત્તર (અંતિમ) છે.' આ કથન જણે કે વિષણુને ઉત્તમ અને અભિનને અવમ (અધમ) બતાવતું હોય, એમ લાગે; પણ તાત્પર્ય જુદું છે. તે માટે યજની પરિલાપા પકડવી પડે.

ચુજમાનને સોમયાગ કરવો છે. તેમાં તેણે સૌ પ્રથમ દીક્ષા લેવાની છે. અતેરેયમાં જણાવ્યા પ્રમાણે અભિન અને વિષણુ એ બંને દીક્ષાના રક્ષક-દીક્ષાપાલ

ગણ્યાય છે. હવે એ દીક્ષાના પાલનને માટે યજમાને અર્જિન અને વિષણુને રાજુ કરવા, ઈધિ-હવત કરવાનો છે; તેને દીક્ષણીયેષિટ કહે છે. તેના સુખ્ય દેવ અર્જિન અને વિષણુની સ્તુતિ કરનારંધે મંત્રોનો લાવ આ છે :

‘ને અર્જિન સુખ્યને છે; તે યજમાં ભેગા થનારા બધા દેવોમાં પ્રથમ છે. એજ રીતે વિષણુ સર્વ દેવોનું સુખ છે; એટલે કુ ઉત્તમ છે, અંતિમ છે. આ બંને દેવો અર્જિન અને વિષણુ ખીજ બધા દેવોને સાથે લઈને યજમાનને દીક્ષા આપો. મારાં આ હંવિ તે બંને દેવો માટે તૈયાર છે; તે દેવો અમારી પસે આવી પહોંચે.

‘હે અર્જિન અને હે વિષણુ, તમે બંને તપ અને મહરૂઃ—ઉત્તમ તેજના ઇપે છો. ને યજમાન દીક્ષાનાં પાલન કરવા ધર્છે છે, તે પણ દીક્ષાપાલ છે, માટે હે સમર્થ દેવો, તમે દીક્ષાપાલ યજમાનનાં વરણુ કરો. યજમાં આવનાર ખીજ અનેક યજ્ઞિય વિશ્વેદેવો છે; તેમની સાથે તમે બંને મળીને યજમાં આવો અને યજમાનને દીક્ષા આપો.’

આ દીક્ષણીયેષિટમાં સૌથી પહેલાં અર્જિનનું આહ્વાન કરે છે, તે પછી ખીજ વિશ્વેદેવો અને છેલ્દે વિષણુનું આહ્વાન કરે છે. તે બંને દેવો માટે પુરોડાશહંવિ-તૌથાર કરવાં તેને આગનવૈષણવ કહે છે; જેનો સંબંધ અર્જિન અને વિષણુની સાથે છે. મંત્રમાં જગ્યાબ્યા પ્રમાણે અર્જિન તપના ઇપે અને વિષણુ મહરના ઇપે યજમાનને તપ અને મહર આપે છે, ને તેની દીક્ષાના પાલનમાં મહત્વનાં છે.

કરુંબેદના પહેલા મંડળના પહેલા સૂક્તામાં અર્જિનની અને બાવીસમા સૂક્તની અંતિમ ત્રણુ કર્યાઓમાં વિષણુની સ્તુતિ છે; વચ્ચમાં ઈંડ મરૂત અશ્વિનીકુમારે સવિતા વગેરે દેવોની સ્તુતિ આવી જય છે; એ રીતે પણ અવમ-ઉત્તર યજનાં અનુસંધાન કરતાં કર્યાઓના વિનિયોગનો નિર્દેશ આવી જય છે.

(૬) યજનાં વ્યાખ્યા

‘યજમાં મંત્રનો વિનિયોગ કરવો,’ એ બતાવવાનું કામ બાહ્યાંથીનું છે. તે સાથે યજ શું છે, મંત્ર શું છે, તેનો વિનિયોગ શું છે, એ વાતો પણ બાહ્યાંને કહેવાની છે.

જુઓને યજની સાઢી સરળ વ્યાખ્યામાં ત્રણ શબ્દ આવે છે: દ્રવ્ય, દેવ અને ત્યાગ. ધો જ્વ તલ જેલું એકાદ દ્રવ્ય લેા; હવે ને દેવને રાજુ કરવા હોય તેનું જામ લેા, તેની સ્તુતિ કરો; ગ્રાર્થના કરો, અને તે દેવને તે દ્રવ્ય સોંપી ધો. હવે

અજિન તો વધા દેવાનો પ્રતિનિધિ છે, સાક્ષી છે. તેમાં હોમેલું દ્રિવ્ય તે તે દેવને મળી જય છે. આમ એક યજ્ઞમાન દીક્ષા, પ્રત લઈ પવિત્ર થઈ દ્રિવ્યને શુદ્ધ સંસ્કૃત કરી, મંત્ર ભણી, દેવને નિમિત્ત ત્યાગ કરે છે. તે અત્યંત શ્રેષ્ઠ કર્મ યજ્ઞ ગણ્યાય છે.

(૧૦) મંત્રની વ્યા�્યા

મંત્રની વ્યાખ્યા આ પ્રકારે છે: ‘એક ઋષિ પોતે યજ્ઞમાન બનીને અમુક કામના આપવાનું સામર્થ્ય ને દેવ પાસે છે’ તે દેવને રાજુ કરવા માટે સ્તુતિ કરે છે. આ સ્તુતિને મંત્ર કહે છે, જેમનું ઋષિને સત્ય બોલવાની કામના છે. તે સત્યનાં રક્ષણું અજિન કરે છે’ તે અજિનને રાજુ કરવા માટે ઋષિને સ્તુતિ કરીને સત્યબ્રતમાં રક્ષણું માગે છે.’ આ રીતે યજ્ઞ આપણું શ્રેષ્ઠતમ અને ધૂષ્ટતમ કર્મ છે.

(૧૧) અજિનહોત્ર

અજિનહોત્ર આવો એક યજ્ઞ છે, ને સાંજે અને સવારે કરવામાં આવે છે; તને વિષે એતરેય વાક્યણું જણ્યાવે છે:

‘સાયંકાલીન અજિનહોત્ર સૂર્ય આથમે તે પહેલાં અને પ્રાતઃકાલીન અજિનહોત્ર સૂર્યોદિય થયા પણી કરે છે; તેનું કારણું આ છે, ‘ને યજ્ઞમાન વાણીથી સત્ય મંત્રને પોકે છે, તે સત્યઽપ દેવમાં હોમ કરે છે, તે દ્રોધી રીતે ?

ભૂર્ભૂવः સ્વः ઓમ એ સાંજે હોમ કરતાં ભણુવાનો મંત્ર છે. તેનો અર્થ આ છે. ‘અહીં’ ને અજિન છે. તે પોતે તો દેવ દ્વિવ્ય પદ્માર્થ છે, તે જ્યોતિર્લેખ છે, ત્યારે અહીં ને દીપ જ્યોતિ પ્રકાશે છે તે પોતે જે અજિનદેવિર્લેખ છે, તેમને મારો હોમ સારી રીતે થાઓ,’ સ્વાહા સુહૃત્તમ અસ્તુ ।

તેજ રીતે સવારે હોમ કરતા ભણુવાનો મંત્ર આ છે,

ભૂર્ભૂવः સ્વરોમ् સૂર્યો જ્યોતિઃ જ્યોતિઃ સ્વર્યો: સ્વાહા ।

તેનો ભાવ આ છે. ‘ભૂલોક વગેરે મારા હોમનો સ્વીકાર કરો, ને સૂર્ય છે. તે દેવ છે તે જે જ્યોતિ છે, અર્થાત્ દ્વિવસનો પ્રકાશ છે. એ જે રીતે જ્યોતિ એટલે કે દ્વિવસનો પ્રકાશ છે; તે તો આ ગૂર્ખ દેવ છે, તેમને મારો હોમ સારી રીતે પ્રાપ્ત થાઓ?’

(૧૨) સત્યનો સ્વીકાર

હવે ને યજ્ઞમાન આ અજિનહોત્ર યજ્ઞને અને તેના વિનિયોગ મંત્રને સારી રીતે જણ્યું છે અને હોમ કરે છે, તે યજ્ઞમાન જણ્યું છે. કે, ‘સાયંકાલીન જ્યોતિઃ

અદિન છે અને પ્રાતઃકાલોન જ્યોતિ સૂર્ય છે.' આ સત્ય વસ્તુ જણવાને લાઘું તે યજમાન પોતે સત્યવક્તા પુરુષ બને છે અને તથી તે પોતાની અંદર રહેલાં પરમાર્થિદ્યપ અદિન અને સૂર્યમાં હોમ કરે છે. માટે સૂર્યના ઉદ્દ્ય પછી હોમ કરવો.

સૂર્યોદ્ય પહેલાં હોમ ન કરવો, તે વિષે એક જૂની યજગાથા છે: 'હવે ધારો ડે ક્રેટલાક અદિનહોત્રીઓ. સવારે સૂર્યના ઉદ્દ્ય પહેલાં અદિનહોત્ર કરે છે; તે લોકો તો સાચેજ સવારે અનૃત—જૂઢી વાણી ખોલે છે, તેનું કારણ આ છે. મંત્રમાં સૂર્યો જ્યોતિ : કહ્યું છે. હવે સૂર્ય દિવસે ઉગે છે, તે પહેલાં સૂર્ય હોય નહિ અને કહો ડે સૂર્ય જ્યોતિઃ; એટલે ડે નેનું કીર્તન દિવસે કરવાનું હોય. તેનું કીર્તન દિવસ ન હોય, ત્યારે કરો; તો તે પરમાર્થ સત્ય ન થયું, તે વાણી જૂઢી થઈ ગણ્યાય.'

(૧૩) પ્રભુપતિની સ્તુતિ

'મૂર્ખુચ: સ્વરામ્' એંકારસહિત ત્રણ વ્યાહૃતિઓને મંત્ર ગણુતાં, ઐતરેય ખાત્મણે એક સુંદર કથા રજૂ કરી છે:

'પહેલાં પ્રભુપતિએ કામના કરી, હું એક છું, પ્રભુજનો મેળવી અનેક થાઉં. તેણે તપ તપ્યાં; તેથી પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને આકાશ એ ત્રણ લોકો ઉત્પત્ત. કર્યા. તે ત્રણ લોકોને તપાવવામાં આવ્યા, તો ત્રણ જ્યોતિ પ્રગટ થયાં. પૃથ્વીથી અદિન, અંતરિક્ષથી વાયુ, આકાશથી આદિત્ય. તે ત્રણ જ્યોતિને તપાવવામાં આવ્યાં. અદિનથી ઋગવેદ, વાયુથી યજુર્વેદ, આદિત્યથી સામવેદ. એ ત્રણ વેદો તપાવવામાં આવ્યાં; તેથી ત્રણ શુક્તેજ્ઞસ્વી વ્યાહૃતિએ પ્રગટ થઈ. ઋગવેદથી મૂર યજુર્વેદથી મુવઃ અને સામવેદથી સ્વઃ તે ત્રણ શુક્તને તપાવવામાં આવ્યાં, તેમાંથી ત્રણ વર્ણ થયાં. અકાર, ઉદ્ધાર અને મકાર. તે ત્રણને જોડવાથી 'આમ' એક અક્ષર થયો. 'આમ' સર્વના સારરૂપે છે, તેથી હોતા આમ ભણીને પ્રયોગ કરે છે. આમ એ સ્વર્ગ લોક છે, સ્વર્ગમાં જે તપે છે, તે સૂર્ય એંકાર છે.'

(૧૪) યજાના ઋતુત્વને

'તે પ્રભુપતિએ પહેલાં યજાનો વિસ્તાર કર્યો હતો. તેમણે ઋચાથી હોતાનું યજુથી અધ્વર્યુનું અને સામથી ઉદ્ગાતાનું કર્મ કર્યું. આમ ઋક, યજુ અને સામ એ ત્રયી વિધા છે; તેના સારરૂપે શુક્ત બને છે, તેથી અત્તાનું કર્મ (અથર્વવેદ દ્વારા) થયું છે.'

‘યતુ કરતાં કોઈ દોષ કે ઉણુપ રહી જય, તો અત્તાએ તેના પ્રાયશ્રિતદ્વારે
ન્યાદ્વારી હેમ કરવાનો છે,’ એમ જણાવીને એતરેય આલાણુમાં ચારેય વેદોનાં
સૂચન આવી જય છે. અત્તાનું સ્થાન મહત્વનું છે, એ રીતે અર્થર્વેદને ત્રણ
વેદોથી અલગં બતાવવાનું તાત્પર્ય આ રીતે રજૂ કરે છે :

‘પ્રાયશ્રિતનો પ્રસંગ આવતાં મહાવદ-અહ્મવાદીઓએ વિચારણા કરી કે
ઋચાર્થી હેતાનું, યજુથી અધ્વર્યુનું અને સામથી ‘ઉદ્ગાતાનું’ કર્મ કરાય છે.
આમ ત્રણ વેદોની વિવેચના આવી ગઈ, ત્યારે લલા, અત્તાનું કર્મ કઈ રીતે
કરાય છે ? તેના ‘ઉત્તરમાં જણુાંયું’ કે, ત્રણેથ વિદ્યાથી તે કર્મ ‘કરાય છે.’

અડી સાયણે ઇઠિવાદ રજૂ કરતો શ્લોક મૂક્યો છે, તેના ભાવ આ છે :
‘જે કે અત્તાનું કાર્યક્ષેત્ર અર્થર્વેદ છે, પણ તે ખીંચ વેદોમાં ભાગવાન ગણ્યાય છે.
તેને ક.રજુને ‘અત્તાને અહિંડ’ એમ આરણ્યકમાં જણુાંયું છે.

(૧૫) યજના એ માર્ગ

વેદ પરંપરામાં એકજ વેદના ચાર વિભાગ કર્મ પ્રમાણે મનાયા છે; તેના
આધારમાં આવાં આલાણુથનાં વિધાનો અનેક મળી આવે છે. હવે તે જણાવે છે :

‘સાચેજ જે યજ્ઞ વાણુની જેમ સંચાર કરે છે; તેની પ્રવૃત્તિના એ માર્ગ
છે, એક વાણું અને બીજું મન. ભંત્રસ્પ વાણુથી અને પ્રયોગનાં અનુસંધાન
કરનાર મનથી યજનની પ્રવૃત્તિ થયા કરે છે. વાણું એ તો આ પૃથ્વી છે અને મન
એ તો આકાશ છે. (યજને રથ ગણ્યા; તે! તેનાં એ પક્ષ કે ચક હોય;) તેમાંના
એક પદ્ધતિને ત્રણી વાણુથી ઋત્વિંજે ધરે છે; મનથી અત્તા ખીંચ પક્ષને ધરે છે.’

અંડો સાયણે છાંદોઽય ઉપનિષદ્ધનું પ્રમાણ આપો, સ્પષ્ટતા કરી છે; ‘આ તો
સાચેજ યજ્ઞ છે; તેના મન અને વાણું એ માર્ગો; તેમાંના એક માર્ગની પ્રવૃત્તિને
અત્તા મનથી ધરે છે અને ખીંચ માર્ગની પ્રવૃત્તિને વાણુથી હોતા, અધ્વર્યું અને
ઉદ્ગાતા ધરે છે.’

યજનની પ્રક્રિયા પ્રમાણે હોતા ઋચાઓનાં શસ્ત્ર, ઉદ્ગાતા સ્તાત્ર અને
અધ્વર્યું યજ્ઞાઓના મંત્ર જણે છે. શસ્ત્ર તે શંસન-પ્રશાંસા માટે, સ્તુતિ-સ્તોત્ર
તે પ્રાર્થના માટે અને યજ્ઞ તે ગંધ ભંત્ર માટે વર્પરાતા શખ્ષે છે.

(૧૬) છાંદોનો અહિમા

એમાં ઋચાઓ છાંદમાં અને સામ ગીતમાં રજૂ થાય છે. એ રીતે છાંદ

પણ મહત્વનું સ્થાન સાચવે છે. ઐતરેય ખાલાણ ગાયત્રી વગેરે છંદોનો મહિમા અને કથાનદ્વાને સારી રીતે રજૂ કરે છે.

શરૂઆતમાં જળાધ્યું છે કે, ગાયત્રી અર્જિનો છંદ છે. અર્જિન અને ગાયત્રી બંને પ્રભનું પ્રતિના સુખથી પ્રગટ થયાં છે. અર્જિનનાં સૂક્તો ધણુંખરું ગાયત્રી છંદમાં હોય છે. ખીંચે છંદ ત્રિષ્ટુપ દ્વંદોનો છે. અને ત્રીંખલે જગતી છંદ વિશ્વે-દ્વેવાનો છે, આ છંદોને પશ્ચીના ઇપે બતાવતી એક કથા ઐતરેયમાં આવે છે:

‘પહેલાં રાજ સોમ ખીંચ લોકમાં હતો. દેવો અને ઋષિઓએ, વિચાર કર્યો કે, એ સોમને શી રીતે લાવવો? તેમણે છંદોને કહ્યું કે, ‘હે છંદ, તમે રાજસોમને અમારી પાસે લઈ આવો.’ જ્યારે તે સુપણું-પશ્ચી બનીને ઉડ્યા, ત્યારે તે જગતી, ત્રિષ્ટુપ અને ગાયત્રી ચાર ચાર અક્ષરનાજ હતા. પહેલા બે છંદ સોમને લાવી ન. શક્યા, પણ પોતાના અક્ષર મુકીને પાછા આવ્યા. ગાયત્રી છંદને, સોમ: લાવવામાં સક્ષમતા મળી:

‘જગતી ત્રણ અક્ષર અને ત્રિષ્ટુપ એક અક્ષર મુકીને પાછા આવ્યા હતા. તે ચાર અક્ષર પણ ગાયત્રી પાંચી લેતી આવી; તે પ્રમાણે ગાયત્રી આઠ, અક્ષરની થઈ. ગાયત્રીએ આઠ, અક્ષર ત્રિષ્ટુપને આપ્યા, તેથી ત્રિષ્ટુપના અગિયાર અક્ષર, થયા. તેણે જગતીને અગિયાર અક્ષર આપ્યા, તેથી જગતી બાર અક્ષરની થઈ.’

આમઃ મુખ્ય છંદ ત્રણ છે અને યજમાં તેમનો વિશેષ ઉપયોગ છે. આ ત્રણ છંદોમાં કરેલ યજમાં બધા છંદો સમાઈ, જ્યા છે. પહેલા સવનની સમૃદ્ધિ ગાયત્રી: માધ્યાદ્વિન સવનની ત્રિષ્ટુપ અને સાયંસવનની સમૃદ્ધિ જગતી ગળ્યાય છે.

(૧૭). યજના દેવો

�તરેય ખાલાણમાં યજાતી, જુદી જુદી ક્ષિયાઓનાં નિરૂપણ છે, તેમાં દેવોનાં: આહૂવાન કરવાન માટે ગળ્યાતાં. વિવિધ શાન્તિનાં નામ: આપવામાં આપ્યાં છે. અહીં શાસ્ત્ર શાંસન-પ્રશાંસા કે સ્તુતિના અર્થમાં વપરાતો શબ્દ છે અને તેનો પ્રયોગ. ઋગવેદનો હોતા. કરે છે.

અર્જિન વગેરે દેવો અજાન અને અંધકાર દૂર કરે છે. તેમતાં આચરણ, નીતિનિયમ અને ઋત-પ્રતને અનુસરીને દઢ બનેલાં છે. તેમને સંત્ય ગમે છે. તેઓ મહાન અને શક્તિશાળા છે. યજમાન જે કોઈ કામના સેવે, તેને તેઓ પૂરી પાડે છે: પણ તેમને છળકપટ ગમતાં નથી. નિયમોનાં ઉત્ત્વધન કરનાર કે ખૂરાં કામ: કરનારને તેઓ દંડે છે:

‘अैतरेय धात्रिमां तेत्रीश हैवोनी गणुना छे : आठ वसुओ, अगिआर रुद्रो, भार आदित्यो, प्रज्ञपति अने वषट्कार. वसु, रुद्र अने आदित्य गणुहैवो छे, गणु तेमनां जुदां जुदां नाम मणी आवतां नथी. ऋग्वेदनी ऋचाओमां पणु गणुहैवोनां नामं निश्चित नथी; पाणु ते नाम धणुं प्रसिद्ध छे, ते साथे भीज हैवोनां नाम पणु बंनेमां मणी आवे छे.

(१८) मुख्य हैवः अग्निः, सोमः, ईशः,

यज्ञनी दृष्टिए तो अग्निज मुख्य हैव छे. हैवोए ज्ञने समिध्ध-प्रज्ञवलित कर्यो ते स्वर्गनो अने भानवोए प्रज्ञवलित कर्यो ते पृथ्वीनो; परंतु ऋचाओमां ज्ञानशक्तिना प्रतीक तरीके अग्निने स्वीकारवामां आव्यो छे :

‘अग्निने कारणु सृष्टिनां सधार्णां सर्जन थयां छे. अग्नि चोते श्रेष्ठ अनन्त-भीज छे अने ते अनन्पति छे. अग्नि चोतानी शक्तिने दुन्द्रमां राखी सौ हैवोनां रक्षणु करे छे; नित्य निरंतर चालता कुदरती उडवननो ते होता छे अने ते सौ हैवोनुं मुख्य छे.’

अहीं अग्निनी साथे सोमनुं निरंपणु छे, कारणु के वैदिक यज्ञमां सोमयाग प्रथम छे. तेमां द्रव्यो सोमनी वेत्त छे. अग्निं अने सोम ए बंने यज्ञनी आंभ्यो छे. तेमना द्वारा हैवा यज्ञने जुओ छे.

सोमनो रस यज्ञनो चेय पदार्थ छे, ते साथे सोमनुं स्थान हैवरपे छे. आ सोम अल्पांडलरमां छे, ज्ञेमां अभरपणुं अने प्रकाश ऐ गुणो रहेला छे. अग्निनी ज्ञेम ते पणु सर्वहैवरपे छे.

ईश ए बहुस्तुत हैव छे. अग्नि यज्ञ इपे छे. त्यारे ईश अग्निनों स्वामी छे. आम ईश बधा हैवोथी विशेष औजस्वी, साहसी, लाज्यवान-लग्वान छे. ते ईशे महालिषेक्कर्म करीने बधा हैवोने जुती लीधां अने बधा लोडा उपर सता ज्ञमावी छे.

ईशनी साथे रहेनार हैवोमां अग्निं, वरुणु, भरुतो, वसुओ, रुद्रो अने आदित्यो वगेरे छे.

(१९) प्रज्ञपति कैष्य ?

अहीं हैवोमां प्रथम अने सर्वाच्य हैव प्रज्ञपति गणाय छे. ते सौथा रहेलां प्रगट थाय छे. अने तेथा सृष्टिना बधा पदार्थो लोइ, हैवा, वेहो, वगेरे

ઉત્પત્તિ થાય છે. ઈંડ્ર અર્જિન, સોમ વગેરે દેવેા પેટપોતાને નામે ઓળખાય છે. પ્રજ્ઞપ્રતિ ‘ક’ ને નામે ઓળખાય છે. આમ તો ‘ક’ એટલે પ્રજ્ઞપ્રતિ એવેા સામાન્ય અર્થ થાય; પણ ઋષિઓ ‘ક’ ને ગોઠવી એક સમસ્યા, પ્રશ્નસ્યન રજૂ કરે છે. અને તેનો ઉકેલ આપ્યો નથી. તે એક અવ્યકૃત, અપરિમિત, અતીત દેવ છે જે જે બ્ધામાં એક સરખી રીતે ગતિ કરે છે.

એજ પ્રમાણે આદિત્ય, સત્તિતા, અધ્યનીકુમારો, મરુતો વરુણ, ભૂહસ્પતિ વાયુ, રૂદ્ર, વિષણુ, વિશ્વેદેવેા વગેરે દેવોનાં નિરૂપણ આ ઘાલણમાં આવી જય છે.

(૨૦) સંહિતા અને ઘાલણુ

કંગવેદ સંહિતાનો વિસ્તાર ધર્મા મોટો છે. તો પણ તેને એક વ્યાસ પરિમંડળમાં અંકનાનું કાયું ઘાલણુ કરે છે, યજની ભર્તાદા સ્વીકારીને તેમાં સંઝણતા મેળવી છે. ઉપરાંત દેવેની શક્તિઓમાં ગુપ્ત રહસ્ય ઉકેલવાની ચાવી પણ તે સૂચવે છે.

(૨૧) વેદના ઋષિઓ

મંત્રાના રહસ્ય ઉકેલવા માટે અહીં ઋષિઓના પરિચય મુખ્ય સ્થાને છે. ‘જેણું ઋષિઓને જાણ્યા નથી; તેને મંત્રનાં જ્ઞાન અધ્યૂરાં રહે છે.’ ઋષિના વિશેષ નામની સાથે તેના પિતા, પિતામહ, કુલ, ગોત્ર વગેરેનો ઉલ્લેખ પણ પરંપરાની નજરે કરવામાં આવ્યો છે.

‘આ ઋષિઓ મંત્રદેખા છે. તેમણે સુક્તોની યોજના કરી છે; તે સાથે યજમાં નાનાવિધ કર્મેની ગોડયણી કરવામાં અને તેમનાં રહસ્યે ઉકેલવામાં આ ઋષિઓ વિશેષ ઉપયોગી છે. આ ઋષિઓનાં નામ નિર્થ્રીક નથી. વિશ્વામિત્ર એ વિશ્વના મિત્ર છે. ગૃત્સમદ એ સ્તુતિ કરીને મદરહિત બને છે. લર્દાજ એ ચાજને ભરનાર છે. આ ઋષિઓ પ્રાણુરૂપે કે શક્તિઓના આવિજ્ઞારરૂપે રજૂ થયેલા છે, પ્રાણુ એ તો સાચે જ ઋષિઓ છે.’

આ રીતે ઐતરેય ઘાલણુ ઋગવેદના ઋષિઓ અને છંદોનો પરિચય આપે છે. ખૂબી એ છે કે તેણે યજને માધ્યમ બનાવીને તેના ‘અધિલૌતિક, આધિદૈવિક અને આધ્યાત્મિક રહસ્ય ઉકેલ્યાં છે, યજની પ્રક્રિયામાં જીવનનાં ઘડતર સૂચવેલાં છે.

ઐતરેય મહિદાસ દીર્ઘજીવનને મેળવીને વિદ્યાની પ્રતિષ્ઠા કરે છે: યજની પરિલાપા ઉકેલતા અનેક શબ્દોની વ્યાપ્યા અહીં રજૂ થઈ છે, તે સાથે નાનાં કથાનકો અને આપ્યાનો આપીને તે વ્યાપ્યાઓને સરળ મધુર બનાવી છે. ઐતરેય ખાત્મણુમાં એ આપ્યાનો મોટાં છે, તેમાંના સૂપર્ણું આપ્યાનની વિગત ઉપર છંદની વ્યાપ્યામાં આવી ગઈ છે. ખીજું શુનઃશોપનું આપ્યાન વિસ્તારથી છે અને તે ખાત્મણુ અંથે ઉપર પછીના વેદ સાહિત્યમાં ધણું મહત્વ ધરાવે છે. તે આપ્યાનને અહીં કથાનકરપે વિસ્તારથી રજૂ કર્યું છે.

શમની પ્રતિષ્ઠા

૧. આળસુના તરંગો

ધર્મરાધ્યમાં વસતો એ ખાત્મણુ અળગત્તી દરિદ્ર હતો. તે એકલો અથવાતો હતો. એક વૃદ્ધ ખાત્મણુને તેની પર દ્વા આવી. તેથી તેની સાથે પોતાની કન્યા તેને પરણાવી.

તેનું નામ શમના. એ તો સાક્ષાત્ શમની પ્રતિમા હતી. તેણે ગાય પાળો અને પતિને નીરોગી બનાવ્યો. પતિને પ્રેરણા આપી તેણે ખેતી શરૂ કરાવી. તે મનનો નથળો હતો અને નસીબે પણું. નસીબના વાંકે તેણે આળસ. અને પ્રમાદને વધાવી લીધાં હતાં. તેના નસીબની સામે શમના એકલે હાથે ટક્કર જીવતી હતી.

અળગત્તી તરંગી હતો. દુર જંગલમાં તે એકલો ખેસી રહે અને અવનવા મનરૂણા ઘડે. ‘આ જંગલને ભંગલ બનાવું. એક મોટી ગોશાળા વસાવું. જંગલમાં ગોધણુ ચરતાં હોય અને અમે એ જણુ ભંગન કરતાં હોઈએઃ હું અને મારી શમના.’

શમના યાદ આવતાં તેના મન તરંગ શમી જતા. સામું જુઓ, તો શમના જલ્દી હોય. મીઠાં મધુર વચનથી તે પૂછતી હોય:

‘અરે તમે અહીં શું કરો છો ? તમને ભૂખ નથી લાગી ?’

પડ્યોપડ્યોજ એ આળસુજન ઉત્તર આપી રહ્યો હતો:

‘ભૂખ તો લાગી છે, શમના ! પણ આવું ક્યાં સુધી ચાલ્યા કરશો ? તું ન હતી; ત્યારેય મને ખૂખુખ લાગતી, હું ભૂખ્યો જ પડ્યો. રહેતો અને રોગ મારા શરીરને ખાંધાં કરતોં, તોય હું જોયા કરતો. આપી દુનિયાને ભૂખ ખાઈ જય છે. આ ભૂખ તરસ શું નસીબમાં લખાયાં હશે ? તને કાંઈ સમજ્ય છે, શમના !’

‘હવે તરંગો પછી કરો. રોગલા લાની છું; તે ખાઈ લો. જરૂરી ઓછી થશે, ન મનતરંગો શમી જશે. હાથ હલાવવા નથી. ન મન મારતે ધોડે હોડ્યા કરે છે.’

‘સાચુ’ છે શમના, સાચું કહ્યું તેં; હાથ હલાવવાથી તારું કે મારું ભલું થવાનું નથી. આટલી મહેનત તું કરે છે, પણ કાંઈ વળે છે? તારી અને મારી પાછળ અને આખી દુનિયા પાછળ ને આ ભૂખ પડી છે, તેણે લગાડું ત્યારે જ મારું નામ અજુગત્તો!

‘અને શમના, તું નહિ માને. પણ મેં એક સરસ યોજના ઘડી કાઢી છે. તેથી તારું અને મારું ભલું થવાનું જ, સાચે આખાય જગતનું તે ભલું કરી નાખે.’

પતિના તરંગી સ્વભાવને શમના જાળુટી હતી. પહેલાં પતિના સુખમાં તે રોટલાનો દુકડો મુકૃતી, છાશનો ધૂંટડો પાતી અને તે પણી જ અજુગત્તની ભૂખ ઉધડતી હતી.

શમનાને આ વાત બાલપણુથી જ સૂકી હતી. તેના પિતા વૃદ્ધ હતા અને અપંગ હતા. શમનાજ શ્રમ કરતી અને રોટલા ઘડતી; તેમ જ પિતાને તે જલે જ ખવડાવતી અને એ રીતે તે પિતાનું પુત્રોએ પાલન કર્યું. હવે તે પરની બની પતિનું પાલન કરતી હતી. તેણે નસીબને કોઈ દ્વિસ વગોચ્ચું ન હતું. તેને એવો વિચાર કરવાની કુરસદ્ધ પણ નહોતી!

આણસુ બાલણુનો સંસાર શમનાથી દીપી ઉઠ્યો હતો. શમનાએ પહેલા પુત્રને જન્મ આપ્યો, ત્યારે અજુગત્તની નાચી ઉડ્યો હતો. ગઈ કાલને તે ભૂલી ગયો હતો. આજની વાત તેણે શમના પર છોડી હતી. તે તો આવતો કાલનો દ્વિતી હતો.

તેને થતું; ‘આવતી કાલ ઉગશો અને મારું ભાગ્ય ઉવડી જશે’. પણ તેની તો કેટલીય આવતી કંદો ઉગી અને આથમી ગઈ, તોથ તેની આવતી કાલની ભાવના તો વિરમી નહીં.

તેણે પોતાનો પુત્ર જોયો અને તેના મન પર એક તરંગ જણ્યો; ‘‘અસ મારી આવતી કાલને લંબાવનારો મારો આ પુત્ર! તે જ મારી ભાવનાને વધાવી લેશ’ અને તેણે પોતાના પુત્રનું નામ રાખ્યું; ‘શુનો લાંગૂલ.’

શમનાને વિસ્મય થયું; અરે! તમને તે કાંઈ નામ પાડતાં આવડે છે? આ બીજી ઝડપિકુમારોનાં છેવાં સુંદર નામ છે!

‘તને ના સમજય, મારી શમના! હું પણ ઝડપિ છું; આર્ધ્રષ્ટાછું. આવતી કાલ એટલે કે શા અને તેને લંબાવનીને સુંદર મેંગલમય બનાવે તેનું નામ શુનો-લાંગૂલ. મારા દીકરાનાં જેવાં નામ તેવા ગુણુઃ બોલ શમના! તને નામ ગમનું કે નાહિં?’

અને શમના મૂંગી સંમતિ આપતી, કારણુ કે તરંગી પતિની પાસે તેની ડ્રાઇ સમજણુ કામ કરતી નહોતી, છતાં તેની આશા કદ્દી વિરમી નહોતીની!

એ શમના પર અળગત્તી વારી જતો; કારણુ કે તેણે કદ્દી કાંઈ માગણી કરી નહોતી અને કદ્દી ડ્રાઇ વિરોધ પણુ કર્યો નહોતો. સંસાર પોતાનો શી રિતે ચાલે છે, તેનો તેણે વિચાર પણુ કર્યો નહોતો. શમનાએ અળગત્તીને ખીજી પુત્રનાં દાન આપ્યાં અને અળગત્તી તેનું નામ રાખ્યું, ‘શુનઃશોપ.’

‘શમના ! મારી આશાને લંબાવનાર પેલો શુનો લાંગૂલ અને આ તો મારી આવતી કાલની આશાનો મુગટમણુ, મોરના માથાની કલગી એટલે શોપ, મારી શમના ! આ પુત્રને મેગનીને તો તું પણ ખુશ થશો. ભલે ! મારા જીવનને હૈવે સહાય ન કરી, પણુ અ! શુનઃશોપને તો દૈવ સહાય કરશો.’

‘શમનાને પુત્રનાં નામ પાડવામાં હવે તો વાંધો પણ નહોતો રહ્યો. ‘પેટાના પતિ કર્ષિ છે, કાન્તદધ્યા છે,’ એટલું તો તેણે પરણ્યા પહેલાં પણ જાણી લીધું હતું.’

થોડાં વર્ષો પછી શમનાએ ત્રીજી પુત્રનાં દાન આપ્યાં અને અળગત્તી આનંદથી નાચી ઉડ્યો. શમનાને તે ગાય માનતો હતો. કામધેનુ ! તેણે તો તેના મનના અને તનના તાપ સંતાપ શમાવ્યા હતા અને હવે તે તેના સંસારને સમૃદ્ધ ઘનાવી રહી હતી.

‘ઓ, શમના ! આ ભારો ત્રીજે પુત્ર છે, શુનઃપુચ્છા મારી આશાઓનો છેઓ. આવી ગયો અને માની લો કે હવે તારા અમનો પણ અંત આવી ગયો. હવે તારે ખેતરે જવું નહિ પડે અને મારા મનતરંગને પણ લંબાવવા નહિ પડે. આપણું પુરુષાર્થી હવે પુત્રો પુરા કરશો અને આપણે બંને સ્વર્ગના ઝુલા પર જુલીથું, જ્યાં ભૂખ અને તરસ બંને નહિ હોય.’

તરંગી પતિની સાથે વાદમાં ઉત્તરવાનું તો શમનાને કદી સૂઝયું નહોતું. પરંતુ સંસારની જવાયદારી વધી રહી છે; એ બાયત પતિને નહિ સૂઝે તો આ પુત્રોનું શું થશો, એ પ્રશ્ન તો શમનાને હેયેન્નગતો હતો. પુત્રો મોટા થાય અને પિતાના કામે આવે; પરંતુ તેમનાં બાલપણુ તો માનાપિતાએ પોષવા, પાળવાં, અને ઝોવવાં જોઈએનેનું.

અળગત્તની પાસે ડ્રાઇ દિવસ શમના હૈયાની પ્રરાણ કાઢતી અને અળગત્તી મનુના તરંગે ન ચંદ્યો હોય ત્યારે તેની વાત સાંભળતો પણ ખરે.

‘આવતી કાણ તો આવશે ત્યારે ખરી; પણ આજનું શું? આપણે એ હતાં. ત્યારે તો સુકી પાતળી લાજુ ખાઈ લીધી. આ ત્રણ બાળકાને તો પોષવાં પડશે ને?’

‘શમનાની વાત સાંભળી, અજગર્તનું સ્વપ્ન તુટી પડતું. આણસ મરડાને જે ઉમ્મો થતો અને હળ લઈને ઘેતરે જતો, પણ ત્યાં વિશાળ આકાશ અને શીતળ હરિથાળું વાતાવરણ જોઈને તે પાછો મનતરંગે ડેલવા લાગતો. થોકું ધણું જેડાતું અને ધાનના ઢગલાં થઈ જતો. અને અજગર્ત રાજુ થઈ જતો.

શમનાને હવે થાકું લાગતો હતો. તેની મહેનતમજૂરી પણ વધી હતી. મેટા. શુનોલાંગુલ પિતાની સાથે જે રહેતો અને નાનો શુન; પુચ્છ એ માનો જોણો પણ છોડતો નહિ. વચ્ચેથી શુનઃશેપ કોઈ મસ્તજીવી હતો. તેને જણે કે માતાં અને પિતાની જરૂર નહોટી. તેને લાઈઓ અને લેરુઓને ખપ નહોટો. ધરને આંગળું હોય કે ઘેતરને પાળે હોય, તે બેઠો જે રહેતો અને દૂર દૂર જેયા કરતો. તેને લાસ થતો કે કોઈ તેને બોલાવી રહ્યું છે. પંખીની પંખ પર બેસીને તેને અનંત દિશા તરફ જતા રહેવાનું મન થતું. કૂદતા હરણની તોક પકડી દૂર રહેલા પર્વતની પાછળા ચાલ્યા જવાનું મન થતું. એક વાતથી તે પાછળા પડતો. તેને ભૂખ લાગતી અને ત્યારે તેને આ યાદ આવતી. સુકી લાજુ અને એકાદ રોટખો તેની માંચે તેને માટે રાખી મૂક્યો. હોય, તો તે ખાઈ લેતો હતો.

‘અજગર્ત શમના તરફ પહેલાં કદી જેયું નહોટું. તે એટલી તો તાજુમાજુ રહેતી અને હસમુખી રહેતી કે તેને જેતાં જ અજગર્ત બધું ભૂલી જતો અને તો શમનાનો બની જતો.

તેને હવે વિચાર આવતો કે, ‘મારી શમના પહેલાં જેવી રહી નથી. તેની કાયા પર કરચલી પડી છે. તે હવે ખાસ હસતી નથી. તેને હૈયે જણે કે કોણ વેદના જગી છે. એક રાત તેણે શમનાને કણુસતી સાંભળી અને તે જગ્યો. શમનાને તેણે પેતાની પાસે લઈ લીધી અને માયાલર્યા અવાજે તેણે પૂછ્યું:

‘શમના, તેને શું થાય છે?’

પણ શમના શું જવાણ આપે? ધરમાં ખાવાને ધાન નહોટું અને ઘેતરમાં ધાન પાકયું નહોટું. અજગર્તને તેની ખખર નહોટી, એમ નહિ, પણ તે લાચાર હતો, તે તો આશાવાદી હતો. પણ નસીબે તેને સાથ નહોટો આપ્યો.

શમનાની વેદનાને તો સમજ શક્યો, ગઈ કાલે તેણે આધું નહોટું. એક રોટલા માટે ત્રણ પુન્નો લડી પડ્યા હતો. ‘ત્યારે શમનાએ કચારે આધું હશે?’

તને આ વિચાર તો શમનાને કણુસતી જોઈ, ત્યારે જ આવ્યો. એ પણ તરંગી તો હતો જ ! કાન્તકદ્ધા ઝાલિ પણ હતો. તેણે નિશ્ચય કરી લીધો અને એ જ પહેરેલા વેશો એ ચાલી નીકળ્યો. શમના તને જતો જોઈ રહી. એ પૂછ્યું પણ નહિ કે, ‘તમે ક્યાં જાઓ છો અને કયારે આવશો ?’

સવાર થતાં તો શમના ખેતરે ગઈ અને થોડાં કંદમૂળ વીણી લાવી. ત્રણ પુત્રાની ભૂખ તો ન શમે, તરસ તો શમે ને ! બ્યોર થયા પણ અજુગર્ત ન આવ્યો.

મોટા શુનોલાંગૂલ એકલો ખેતરમાં ગયો. નાનો શુનઃપુચ્છ માતાની સાથે ઘરમાં રહ્યો, ત્યારે વચ્ચેલો શુનઃશૈપ તો ક્યાંય રખડવા ચાલ્યો ગયો. હતો. ત્યાં તને થોડાં કણમૂળ મળી ગયાં. તને ભૂખ લાગી હતી પણ માને પૂછ્યા વિના ન ખવાય એટલો વિવેક તને બન્યે હતો. તેણે દોડતા આવી માને તે કણમૂળ આપી દીધાં. કણના રસ કાઢ્યા મૂળને રાંધી તૈયાર કર્યાં. ત્રણ પુત્રાની તરસ છીપી અને સમય પૂરતી ભૂખ પણ શમી.

અજુગર્તને ગયે ત્રણ દિવસ થયા હતા. શમનાએ તેની ઘણી શાંખ કરી, પણ તનો પચો લાગ્યો. નહિ. શમનાનાં ભૂખતરસ અને થાક નિદ્રા ઉડી ગયાં હતાં. અજુગર્ત વિના તે કદી એકલી રહી નહોતી. ત્રણ ત્રણ પુત્રા સાથે હોવા છતાં તને એકલવાયું લાગતું હતું. પિતાના જવાથી પુત્રા પણ બેચેન બન્યા હતા. મોટા તો વારંવાર પૂછ્યા કરતોઃ

‘મા ખેતરમાં તાત બેઠા હોય તો હું દોડિને બોલાવી લાવું; પણ તે તો દેખાતા જ નથી. મા ! ત્યારે તાત ક્યાં ગયા હશે ?’

પુત્રની વાણી સાંલળી શમનાની આંખેથી ટપટપ આંસુ ખરી પડતાં અને તે બોલી શકતી નહિ.

મધરાત થઈ હશે, અને શમનાની જુંપડીએ ત્રણ ટકોરા થયા. આમેય તેની ઉંઘ તો ઉડી જ ગઈ હતી અને આરણે ટકોરા થતાં જ તે સફ્ફળો જણી. તને ખાત્રી જ હતી કે; ‘પુત્રાના પિતા આવ્યા હશે’ અને તેણે જુંપડીનાં બારણું જોલ્યાં. અજુગર્ત અંદર આવ્યો અને તને પગલે પગલે એક અતિથિ આવ્યો.

“હું આવ્યો છું શમના; અને સાથે આપણું ભૂખ અને તરસને શમાવનાર આ મિત્રને પણ લેતો આવ્યો છું”

અજુગર્તના આવવાથી તો શમના રાજ થઈ હતી, પરંતુ આપણી ભૂખ અને તરસ આ મિત્ર શી રીતે શમાવશે, તેની તને કંઈ ખખર પડી નહિ.

અજીગત્ત અને તેનો મિત્ર બન્ને સુઈ ગયા. અને સવાર થતાં તો પુત્રો જગ્યા; ત્યારે અજીગત્ત અને શમના વાતો કરતાં હતાં. મોટો બાપુને ખલે બાજી પડ્યો, નાનો માના ઘોળામાં બેસી ગયો અને વચ્ચેલો તો દૂર ઉલ્લો સૂતેલા પુરુષને જોઈ રહ્યો.

‘આમ આવ, બેટા, શુનઃશેપ ! આપણા એ અતિથિ છે અને આપણું ભૂખતરસ શમાવવા માટે જ તે આવ્યા છે.’

ત્યાં તો અતિથિ પણ જગી ગયો અને તેણે શમનાને પ્રણામ કર્યા. શમનાએ જોખું કે પોતાના વચ્ચેલા પુત્ર જેટલો જ એ અતિથિ લાગતો હતો.

અજીગત્ત પુત્રોના તેમજ અતિથિના સાંભળતાં જ શમનાને વાત કરી:

‘જો શમના ! મારા ત્રણું પુત્રોએ આવતી કાલને પોધી નહિ. પણ આ અતિથિ તેને પાળશે, પોષશે અને તેનાં મીડાં ક્રણ આપણે બધાં મેળવીશું; પછી તો ભૂખતરસ રહેશે જ નહિ.’

‘રે તાત ! અતિથિ પાસે એવું તે શું છે કે તે આપણું ભૂખતરસ શમી જંય ?’

મોટા શુનોલાંગુલે પ્રશ્ન પૂછ્યો ને અજીગત્ત ઉત્તર આપ્યો :

‘વત્સ ! એ અતિથિ પાસે સો ગાયો છે. આપણુને તે સો ગાયો આપણે આવીને સોણી હજાર થશે અને પણી તો આપણું ભૂખતરસ રહેશે જ નહિ.’

‘તાત ! સો ગાયો લઈને અતિથિ આવ્યા છે ?’

વચ્ચેલા શુનઃશેપે પૂછ્યું અને તેને જણાવ્યું :

‘ના વત્સ ! ગાયો એમને એમ તે આપણુને મળતી હશે ? આપણે તેનું મૂલ્ય ચૂકવશું પડશો.’

અજીગત્તને વાત કરવાનો મોકા મળતો હતોઃ

‘મારા તમે ત્રણું પુત્રો ! એક પુત્ર એટલે તો એક આપો પુરુષાર્થ પૂરે પાડે. તમારી માતાને તો કેટકેટલી આશાએ કે મારે ધેર પુત્રો ! આ સો ગાયેનાં મૂલ્ય તમે ચૂકવશો ? આપણા અતિથિ કહે છે કે એક પુત્ર આપો, તો સો ગાયે આપું, ત્યારે હવે તમારા ત્રણુમાંથી કાને આપવો ?’

શમના આ બધું સાંભળતી હતી, તેને તો અતિથિનાં પગલાં પરથી જ વરતાઈ ગયું હતું કે, ‘મારી જુંપડીએ કોઈ સ્વાર્થ વિનાન જ આવે.’

સવારે ઉડતાં જ અજુગર્તો તેને ધણું ધણું સમજવી હતી. પરંતુ પુત્રનાં મૂલ્ય આપી ગાયો ખરીદવાનું મન તેને થતું જ નહેઠું. પણ તે લાચાર હતી. તેણે પતિની આજા કઢી લોપી નહેઠી અને આન્દેય લોપવી ન પડે, એટલે તે મૂંગળી જ રહી હતી.

નાનો પુત્ર શુનઃપુચ્છ કાંઈક અનિષ્ટ બની રહ્યું હોય, એવા લાવથી ધ્રુજવા લાગ્યો. તેને સમજતું નહેઠું, તે પણ તે માતાની ગોદમાં લપાછ ગયો. મેટો પુત્ર શુનોલાંગૂલ જરાક વાચાળ હતો. તેણે જણુાંયુઃ

‘તાત ! તમે એતરે જાઓ છો, ત્યારે મને પણ સાથે લઈ જાઓ છો અને નાનો તો માની પાસે જ રહે છો. ત્યારે આ શુનઃશેપ કશા કામમાં આવતો નથી; કેમ ખરું ને ?’

ભાઈની કટાક્ષ વાણી શુનઃશેપ સમજ ગયો. ઉંમરે તે નાનો હતો, પણ ડાઢ્યો અને સમજુ હતો. તેણે તરત જ સંમતિ આપતાં જણુાંયુઃ

‘બરોળર છે, તાત ! મારા બદલામાં આપણુંને સો ગાયો. મળતી હોય તો હું ખુશીથી અતિથિ સાથે જવા તૈયાર છું.’

અજુગર્ત રાજ થયો. શરૂનાને હૈયે જગેલી વેદના જણુવાની તેને કુરસદ નહેઠી.

અજુગર્તને આવેલો જોઈ, આજુઆજુના ઋષિમુનિઓ તેને મળવા આવ્યા અને તેની ખળરચંતર પૂછી વાતવાતમાં તેમળે જાણી લીધું કે; અજુગર્ત પેલા અતિથિને પોતાનો પુત્ર વેચી દીધો છે.

‘એ વાત ફેલાતાં તો, બધે હાહાકાર વતી’ ગયો. એ આશરૂના કુલપતિ હતા, ગૌતમ મહારાજ. અજુગર્ત તરફ તેમને સદ્ગ્રાવ હતો અને તેથી તેમળે વિરોધ શર્માવી દીધો. બપોર થતાં તો શુનઃશેપને લઈ અજુગર્ત આવેલા અતિથિની સાથે ચાલી નીકળ્યો, ત્યારે એ પુત્રો અને શરૂનાની ભૂખતરસ શરે, એટલાં ધાન્ય તેમની ઝુંપડીમાં તે મૂકતો ગયો હતો. શરૂના દૂર સુધી જોઈ રહી. અને તેણે એક લાંબો નિસાસો મૂક્યો. કામધેનુ ગાયનો નંદી જણે કે કોઈ અદૃષ્ટ કાળને વશ થઈ દોરાતો હોય, તેવો લાસ તેને થયો.

(૨) મૂત્યુથી દૂર

એ રાહિતને હૈયે અપાર વેદના જગ્યા હતી. તેની પાસે અજુગર્ત અને શુનઃશેપ સૂતા હતા, પણ રાહિતને નિદ્રા આવતી નહેઠી.

જ્યારે એ પહેલીવાર જગલમાં ભાગી આવ્યો, ત્યારે થોડા દિવસ તો સાગ્યું હું; ‘ક્રાઈ મહાન આકૃતથી એ બચી ગયો છે.’

તેના પિતા હરિશ્ચદ્રેજ તેને જગલનો રાહ બતાવ્યો હતો.

‘બેટા રોહિત ! તારે માથે મૃત્યુનો લય છે અને આ રાજભવન છોડી, તું ભાગી ની.’

અને રોહિતને રાજભવનની અપાર સંપત્તિઓ છોડીને ભાગવું પડ્યું હતું. રાજભવનમાં તેને શી ખોટ હતી ? ખાનપાન તૈયાર, રમતગમત માટેનાં સાથીદારો, દ્વાસદાસીઓ અને રથધોડા અધું તેની સેવામાં હાજર હતું.

એ બધું જ તેને છોડવું પડ્યું હતું. કારણું કે તેના પિતાનો તેની ઉપર અપાર સ્નેહ હતો. દરરાજ તેને ખોળે ખેસાડતા, આખા શરીરે સ્નેહાળ હાથ ફેરવતા અને પણી એક લાંબો નિસાસો લેતા.

તેને એ નહોતું સમજનું; કે શા માટે ભારા પિતા મને જોઈને આટલા દુઃખી થાય છે ? તે સમજુ થયો અને તેણે એકવાર પિતાને પૂછ્યું. પિતા પદેલાં તો ચોધાર આંસુએ રડી પડ્યા. જરાક ધીરજ આવી, ત્યારે તેમણે જણાવ્યું:

‘બેટા ! વરુણુદ્વિ તારી પાણી પડ્યા છે. એ તારો બુલિ લેશો. મને લય ક્ષાગે છે કે, ભારા હાથે જ મારે તને મૃત્યુને સોંપી દેવો પડશો.

‘બેટા ! મારું એક કામ કરીશ. તારે માટે આ રાજભવન મૃત્યુ છે. તું દુર દુર ભાગી ની; જ્યાં મૃત્યુનો છાંયો ન હોય, જ્યાં વરુણની ભર્યાદા પણ અટકી જતી હોય. મને તું પ્રાણુસમે વહાલે છે, પણ મારે તને મૃત્યુને હાથે નથી સોંપવો. બેટા, તું ચાલ્યો ન અને ચિરંજીવી બન્ન.’

‘બસ, એ રાજભવન છોડી, હું ભાગી છુંટયો. દિવસોના દિવસો રખ્યાયો. શરીરે થાક ચઢ્યો હતો, ખૂબ અને તરસ લાગ્યાં હતાં. રાતોની રાતો ઉભગરા વેઠચા હતાં; પરંતુ મને મૃત્યુનો લય સત્તાવી રહ્યો હતો.

એ મૃત્યુ શું હતું; તેની મને ખણર નહોતી. વરુણુદ્વિ શા માટે ભારી પાણી પડ્યા હતા, તે પણ હું જણુંતો નહોતો. બસ ! ભારા પુત્રવત્સલ પિતાને જોતાં મને લાગતું કે; ‘મૃત્યુ કોઈ લયંકર ચીજ છે અને તેનાથી ભાગવું જોઈએ.’

આખરે હું આ જગલમાં આવી પહેંચ્યો અને આ ગુદ્ધાને ભારો નિવાસ ખનાવ્યો. પહેલી રાતે તો હું ખૂબ ઉંઘ્યો. સવારે ઉઠ્યો, ત્યારે તો ભારો થાક ઉતરી ગયો હતો. આ જરણાનું પાણી પીધું અને ઝાડનાં ઝળ આધાં.

હા, રાજભવન જેવું સુખ તો કચાંથી હોય ? પણ મારે માટે તો એ વિષયો વિષ બની ગયા હતા. એ સુખેને મારે શું કરવાનાં, જ્યાં મૃત્યુ માથે લમતું હોય !

‘આ જગલની વિટંબણા કાંઈ ઓછી નથી ! અહીં પેલું રમતિયાળ હરણું આવે છે. જાડમાંથી ઘૂરકતો વાધ આવીને તેને ઉપાડી જય છે. તેની કારમી ચીસ અને પેલાનો ધૂરકાટ મને પણ થથરાવી દેતાં. મને થતું :

‘શું વરુણુદેવ મને આમ જ ઉપાડી જત ? તે વરુણુનો પંજે શું આ જગલ શુધી નહીં પહોંચતો હોય ?’

‘મારી આ ગુજરામાં હું નિરાંતે સુઈ જતો, રાત અને દિવસ પણાર થઈ ગયા, તેની પણ મને ખબર પડી નહિં. એક દિવસ કો'ક અન્જણ્યો પુરુષ આવી પહોંચ્યો. ‘હું તેને ઓળખતો નથી, પણ તે મને ઓળખતો હતો. મારા પિતાની પાસેથી એ આવ્યો હતો અને મારા પિતાના સમાચાર સાંભળવા હું આતુર હતો.

‘તારા પિતાનો તારી ઉપર અપાર લાવ છે, એટલે તો તેને જગલમાં મોઝલી દીધો; પણ બિચારા એ તો દુઃખી થઈ ગયા છે, જલોદર રોગથી એ પીડાય છે,’

‘મારા પિતા દુઃખી થયા છે ? એ જલોદર રોગથી પીડાય છે. તેમને આ રોગ શાથી થયો હશે ? મને મારા પિતા પાસે લઈ જાઓ. મારે અહીં નથી રહેવું.’

મારા પિતાને મળવા, હું આતુર થઈ ગયો; પણ પેલા અન્જણ્યા પુરુષે મને લઈ જાણાની ના પાડી. તેણે જણુંદ્યું :

‘ના, રોહિત ! તારા પિતાએ ના પાડી છે. તારી ખાતર તો તેમણે આ દુઃખ વેદ્ધયું છે. તારે કારણે જ વરુણુદેવ તેમની પર ઢુંધ્યા છે. તારે માટે તો આ જગલ જ મંગલ છે.’

‘અને એ અન્જણ્યો પુરુષ ચાકી ગયો. હાય, મને તે સાથે ના લઈ ગયો ! મારી ખાતર મારા પિતા દુઃખી અને હું અહીં નિરાંત સેવું, એ કેમ બને ? મારે જવું છે.’

‘તમે કેણી સાથે વાત કરી રહ્યા છો, રોહિત ?’

‘મારાથી ઉતાવળે બોલાઈ ગયું અને તેથી અજુગર્ત ખાલ્યા જગ્યા ગયો. મારે તેને શું કહેવું, છતાં કહેવાઈ ગયું :

‘મારા નસીણની સાથે વાત કરી રહ્યો છું. આખણું ! મારી વાત તમારે સાંભળની છે ?’

અને એ આખણું મારી પાસે જેસી ગયો, મારી વીતકક્ષા સાંભળવા. મારેય હૈયું તો ઠાલવવું હતું !

‘મારા પિતાનું નામ હરિશ્ચંડ. હું તેમનો એક પુત્ર, મને લાડકોડથી છુછેરી મેટો કર્યો અને મને સમજણું આવી, એટલે તેમણે મને જગંગલમાં મોકલી દીધો. ત્યારથી આ ગુરુમાં રહું છું. નહેતા થાક. કે ઉભગરા, નહેતાંતી ભૂખ કે તરસ. નિરાંતે અહીં રહેતો હતો. એક અન્જણ્યા માણુસે આવીને, મારી નિરાંત ઘૂંઠી લીધી. ત્યારથી મારી ઉંઘ પણ ચાલી ગઈ.

‘એવું તે શું કહ્યું, એ અન્જણ્યા માણુસે ?’

‘એ જ તમને કહું છુ. મને જરાક નિરાંતનો શ્વાસ તો લેવા ધો, હાશ ! મારી ખાતર મારા પિતાને જલોદર થયો છે અને તે રોગથી સખત પીડાય છે. અસ ! આટહું કહીને એ તો ચાલ્યો ગયો. અને મારા હૈયે વેદના જગાડતો ગયો. પછી તો આ ગુરુ મને કહેતી :

‘તારા પિતા રોગી છે અને તું અહીં નિરાંતે ઉંઘે છે ?’

બસ, એક દિવસ તો મેં નિશ્ચય કરી લીધો અને આ ગુરુ છોડી ચાલી નીકળ્યો. મારા પગ જેરથી ઉપડતા હતા. હદ્ધયમાં ઉત્સાહ હતો. ભૂત્યનો લય તો મને નહેતો, કારણુંકે હું મારા પિતાની સહાયે જઈ રહ્યો હતો. મારે મારા પિતાને રોગથી મુક્ત કરવા હતા.

થાડે દૂર ગયો. અને એક વૃદ્ધ આખણું મારો હાથ પકડ્યો. તેણે મને ચાલતો અટકાઈયો. અને મને ઉપદેશ આપ્યો :

‘રોહિત ! તું પરિશ્રમ કરીને આ જગંગલમાં આવ્યો છે. અને અહીં જ તારા જવનની સિદ્ધિ છે. જે માર્ગ છોડીને તું આવ્યો છે, તે માર્ગ તું પાછો ન જ. તારા કલ્યાણનો આ જ માર્ગ છે, પાછો ફર.’

‘પણ તમે કોણ છો ?’ મારાથી સહજભાવે પૂછાઈ. ગયું.

‘હું દેવરાજ દીક છું. આળસ્તુ અને પ્રમાણીજન મને જોઈ શકતા નથી. ઉદ્ધીને જ હું દર્શન આપું છું, પરિશ્રમ કરતારને પ્રેરણું આપું, છું.’

‘તમે તો ભાગ્યશાળી છો; રોહિત! તમને દેવરાજ મળ્યા. અરે। મેં તો જીવન આપ્યું ગુમાવ્યું. જો મને દેવરાજ મળી ગયા હેતું તો મારે આટલાં દુઃખ-વેઠવાં ન પડત’

બ્રાહ્મણ બિચારો અણુગત્ત! તે તો પોતાની વીતકક્થા કહેવા લાગ્યો, તેને રોક્ષને મારી વાત આગળ ચલાવી:

‘દેવરાજ ઈંદ્રના કહેવાથી હું પાછો કર્યો. પણ હવે આ જંગલમાં મને ગોડતું નહોંનું. મારા પિતા દુઃખી હોય અને મારે અહીં રખડયા કરવું, એ ડેમ બને?’

અને મેં દ્રીવાર હિંમત ભેગી કરી. રાજનગર તરફ જવા પગલાં માંડયાં. ત્યાં તો દેવરાજે દર્શિન આપ્યાં હવે તો હું તમને ઓળખ્યો ગયો હતો. મેં તેમને હાથ જોડી વિનતિ કરી :

‘મને જવા ધો, દેવરાજ! મારા પિતાનાં દુઃખ મારાથી દૂર થશે અને પિતાનું ઋણ હું અદા કરીશ.’

‘ના, રોહિત! તું દૂખળોપાતળો હતો. આ જંગલમાં રખડવાથી તારી કાયા. મજખૂત થઈ. રાજભવન તરફ તું પાછો ન જ. ત્યાં તો પ્રમાદ છે અને મૃત્યુ છે. મૃત્યુથી બચવા માટે તું આટલે દૂર દૂર આવ્યો છે. હવે તારે એ પાપમાં પાછું. નથી જવાનું. તે માર્ગ તું પાછો ન જ. તારે તો આગળ જ. વધવાનું છે. અને એ જ તારા કલ્યાણને! માર્ગ છે.

‘દેવરાજ ઈંદ્રની વાત સાચી છે. હું ચુખને ઝંખતો હતો પણ મને ચુખ. ન મળ્યું. પાપ મારે આડે આવતાં હતાં. મેં નસીબનો દોષ જોયો અને નસીબ. મારે આડે જ આવતું ગયું.’

•બિચારો બ્રાહ્મણને ભૂખતરસ પાડતાં હતાં અને મારા પિતાને જલેદર રોગ ! ણંનેમાં કેટલો મોટો તકાવત હતો. અને છતાં બંનેની વેદના તો સરખી. જ, મારા મનને મેં સમાધાન કરી આપ્યું અને મારી વાત આગળ ધપાર્વઃ

‘અણુગત્ત! દેવરાજની આજા મારે માનવીજ પડી અને મેં આ જંગલના. માર્ગ આગળ ચાલવા માંડયું. પેલી ગુઝા પણ મેં છોડી દીધી અને આ ઝંપડીમાં રહેવા લાગ્યો. ડેંક ઋષિઓ બનાવી હશે; લાગે છે ડેંક કદાચ તે આ લોક છોડી પરદોકને માર્ગ સીધાવ્યા હશે. ગુઝા કરતાં અહીં વિશેષ નિરાંત મળશે, એમ ધાર્યું હતું પણ પિતાને ઝંખતું અને તેમની વેદનામાં લાગ લેવા ચાહતું મન તો સાથે.

-સાથે જ હતું. તે કેમેય મનાવ્યું માનતું નહોતું, તેને તો વધારે વેગ અને ઉદ્દેગ જાગતા હતા.

‘બસ ! મનના વેગ અને ઉદ્દેગ શરીરને બળ આપ્યું. મનના વેગ શરીરને ચેતના આપી. મનને થતું કે, પાછા પેલા દેવરાજ ઈક આવશે, તે પહેલાં મારે જગતનો માર્ગ છોડી રાજમાર્ગ સુધી પહેંચી જવું. બસ ! એટલે તો શરીરની ઝડપ વધી હતી, જણે રથ દોડવા લાગ્યો અને મનોરથ તો તેથીય વેગિલા તરંગે દોડતા હતા.

‘હવે તો રાજમાર્ગ પહેંચવા આવ્યો, એમ વિચાર કરું છું; ત્યાં તો દેવરાજ ઈક સામેથી આવ્યા. મને થતું જ હતું કે હવે તો બચી ગયો, તેમના હાથમાં ન આવું, તો સારું. એમ વિચાર કરીને મેં બમણી ઝડપે દોડવા માંડ્યું. દેવરાજ તો વૃદ્ધ આલણું હતા, તે શું દોડવાના છે ? પણ તે તો ઉલા જ રહ્યા અને હું દોડતો દોડતો તેમના એ હાથની વચ્ચમાં જઈને જોલો રહ્યો અને દેવરાજ ઈક ખડખડાટ હસો પડ્યા.

‘એટા, રોહિત ! તારી દોડ. તો બરોખર છે. પણ તારું મુખ આ બાળું છે, વિભુખ છે, તેને અલિમુખ બનાવી હે. તું તો પાછા દોડે છે, ત્યાં તો જેણે બેઠો રહે છે, તેનું નસીબ બેદું રહે છે. જે ઉલો થાય છે, તેનું નસીબ જાંચે જાય છે અતે જે સૂતો છે, તેનું નસીબ સૂતું રહે છે, તારે તો ફરવાનું છે અને તારું નસીબ પણ ફરી જશે, રાજમાર્ગે નહીં, અન્યાંથી માર્ગ આગળ વધ.’

‘વાહ, શું દેવરાજે વાત કહી છે. મારા નસીબનો વાંક કાઢતો જ રહ્યો, પણ હું સૂતો રહ્યો. દેવરાજે મારી પાસે આવીને જે મને સમજાવ્યો હોત, તો મારા મનની ઝંખના વિરમી જત અને હું કામે વગગી જત.

‘રોહિત, તમે ભાગ્યશાળી છો ! કે દેવરાજ તમને વારંવાર મળે છે. હાં; પછી તમે શું કહ્યું ?’

અણગર્તને મારી વાતથી ગ્રેરણું મળતી હતી કે તેના મનતરંગને પોપણું મળતું હતું, તે તો કાંઈ કહી શકતો નથી; પરંતુ તેને મારી વાતમાં રસ તો પડ્યો હતો અને મને પણ તે દુઃખી દરદ આલણું તરફ અનુકૂપાં જગી હતી. એટલે મેં વાત ચલાવી :

‘દેવરાજ આગળ મારું કશું ચાલ્યું નહિ. મારા શરીરના વેગ અને મનના ઉદ્વેગ શર્મી ગયા. હું પાણો આવ્યો અને ઝૂંપડીમાં લાંબો થઈને સુધી ગયો.

હવે મારે કશુંય કરવું નથી. મારા પિતાનું ને થવાનું હોય તે થાય અને મારેય. હવે તો શું કરવાનું છે? મારા જીવનનો આનંદ લુંટાઈ ગયો હતો. મને કશુંજ સૂઝતું નહોતું. મેં બહુ ભથ્થામણુ અનુભવી શરીરને પોષવાનું પ્રણ. બંધ કરી દીધું; થોડા દિવસ તો આમ ચાલ્યું અને મારી જૂંપડી પર ત્રણ ટકેરા થયા. મારી જૂંપડીએ ડોણુ. આપ્યું હશે?

‘કો’ક અદૃષ્ટ ભયનો અણુસારો મને થયો. શું મને શાખવા વરુણ નીકળ્યા. હશે? શું તેમને મારી ખથર પડી ગઈ હશે?

‘નથી ખાલવું મારે મારું દ્વાર! તમે ને હો, તે પાછા જવ. તમેને કશુંજ નહીં મળે. દરવાની પાસે જઈને હું પાછો આવ્યો. મારા મન અને મતિના કલહનું કેવું પરિણ્યામ?’

‘અરે રોહિત! આમ કલહ આદરીને બેસીશ તેથી ડામ ચાલશે? કલિ-કલહનો તો માણુસને સુવાડી રાખે છે. દ્વાપર અનૃતને દૂર કરી બેઠો કરે છે. ત્રૈતા માયાને હટાવી જિલો કરે છે અને સત્ય તો માણુસને હરતો ફરતો રાખે છે, તું ફરતો રહે!’

એ તો પરિચિત અવાજ! દેવરાજ ઈદ મારે દરવાને આવી પહેંચ્યા. હતાલા! હવે હું ક્યા રાજમાર્ગ જઉં છું; તે મને રોકવા આવ્યા છે. મેં દરવાનો ખાલી દીધો અને દેવરાને મારો હાથ પકડી લીધો અને તેમણે મને જણાવ્યું:

‘એઠા, રોહિત! તું કયાંય ગયો નથી, તોય રાજમાર્ગ પર તું ચાલી રહ્યો છો. સૂતો રહે એજ રાજમાર્ગ અને ફરતો રહે તે પ્રગતિનો માર્ગ. આમ કલહ. કરે, તારું જીવન બદિતર થશે.

‘તું ફરતો રહે, તારી પ્રગતિ થશે. તું ફરતો રહે, તો તને જીવનનાં ઝળ. ચાખવાનાં મળશે. જે આકાશમાં સૂર્ય ફરતો રહે છે. અને ફરવાને કારણે તને કદી વેદના જગી નથી અને તને પ્રમાદ પણ થયો નથી. તારો માર્ગ તો ફરવાનો.’

‘જીવનનું રહસ્ય જીતાવી દીધું, રોહિત! તારા પર દેવરાજની આટલી બધી કૃપા! અરે, મને તો તેમની જાંખી પણ ન થઈ. સાચી વાત કહેનાર તો ભાગ્ય-શાંતિનો જ મળો, હાં પ્રથી તમે શું કર્યું લલા?’

‘દેવરાજ ઈદ તો ચાલ્યા ગયો અને મેં મારા પ્રમાદને ખંખેરી નાંખ્યો. હું તૈયાર થઈ ગયો. મારો મનમાં નવો ઉત્સાહ જગ્યો હતો. અને મારો તનમાં નવું જોર રાજમાર્ગ જવાને બદલે હું તો વિકટ જંગલના માર્ગ ઉત્તરી પંડ્યો. આગળું

અને આગળ હું ધપી રહ્યો હતો. મારો પ્રગતિનો માર્ગ ક્યાં અટકશે, તેની મને ખબર મહેાતી. એ લયંકર માર્ગ છોણું મને અટકાવે, પણ મારું નસીબ જગ્યું હતું.

‘અજુગત્ ! તમે મને મળી ગયા. એક જાડ પર તમે લટકતા હતા, પગ ઉપર અને માથું નીચે. મેં તમને જેથા અને મને આશ્રય થયું. આવા વિકટ માર્ગ આ માણુસ ક્યાંથી અને તેથ આમ જાંધે માથે લટકી રહ્યો છે ! હું તમારી પાસે આવી પહોંચ્યો.’

‘મારા નસીબથી હારી ગયો હતો. મારાં પત્ની અને પુત્રાને ભૂખ્યાં તરસ્યાં છાડી આ વિકટમાર્ગ આવી પહોંચ્યો હતો. આ જાડ પર લટકીને પ્રાણ છોડવા હૈયાર થયો હતો. ત્યાં તમને દૂરથી આવતા જેથા અને મારા જીવનમાં નાની આશાનો સંચાર થયો. મને થયું કે મારી પાસે આવનારો આ પુરુષ ભાગ્યશાળી છે. તેના સહારે મારું નસીબ જગી ઉક્ષે.’

‘તમે પણ ગજધના ખાલણું છો, અજુગત્ ! જાડ પર તમને લટકતા જેથા અને હાથને સહારે તમને મેં ઉતાર્યા; પછી તો આપણે એક ખીજનાં દુઃખની સમલાવના પ્રગટ કરી.’

‘સાચે જ, મારા પિતાને વધારે પડતા ભોગો મળી ગયા અને તેમને જલ્દોદર થયો. તમારે ભૂખે તરસે પીડાવું પડે અને મૃત્યુનો રાહ લેવો પડે. વચ્ચે માર્ગ સુઝી નહોતો. જ નહોતો. તમને જેતાં જ મને વચ્ચે માર્ગ સૂઝી ગયો. મારા પિતાની પાસે અપાર સમૃદ્ધિ હતી. તમને સો-ખ્યાલો ગયો મળે અને તમારાં ભૂખ તરસ શરૂ થયું. અને તમારા પુત્રને વરુણુનું બ્લિંડાન બનાવી દઈ, તો મારું જીવન બચી જય.’

‘ખરેખર ! તમારી યોજના કામ આવી ગઈ ! મારો પુત્ર શુનઃશેપ ડાહ્યો શાણો છે. પિતાની આજ્ઞા પાળવા, તે સદ્ગ ઉત્સુક છે. તમને પણ પિતા પર ભાવ છે ને ?’

‘જરૂર ! આ શુનઃશેપને જેતાં મને દુઃખ થાય છે. મારે હૈયે વેદના જગો છે. મારે તો મારા પિતાનું ઋણ અદા કરવાનું છે. પણ આ શુનઃશેપને ક્યો સ્વાર્થ છે, તે વરુણનો બલ બને ?’

‘તમે તેની ચિંતા ન કરો. રેખિત, તેને માથે પણ પિતાનું ઋણ તો છેજ ને ? અમારી ભૂખતરસ શમરો; એટલે તેનું બ્લિંડાન સક્ષળ ગણુશો. બેટા શુનઃશેપ !’

શુનઃશેપ પાસે જ સૂતો હતો. તેને પણ ઉંઘ તો નહોતી આવી. બંનેની વાત તે સાંલળતો હતો. તે પણ એક ‘અગમ પંથનો જ યાત્રિક હતો ને ?’ ‘મૃત્યુશું છે, અને જીવન શું છે’. ‘તેનાં વિચાર તે સમજણો થયો ત્યારથી કુર્તો હતો,

પણ તેને જીવનમરણનું રહસ્ય સમજીતું નહોલું. પિતાએ તેને ખોલાઈયો, એટલે તે બેડા થઈ ગયો અને તેણે જણાઈયું :

‘તમારી વાત મેં સાંલળા લીધી છે, તાત ! રોહિતને પિતા પર પ્રેમ છે. તેટલો પ્રેમ મને તમારી પર છે. વરુણના બલિદાન માટે હું તૈયાર છું. મૃત્યુ શું છે, તેની તો મને ખબર નથી. પણ આ રોહિત જ્યાં લઈ જશો, ત્યાં જવાં હું તૈયાર છું.’

‘ધન્ય છે શુનઃરોપ ! જુઓ ! રોહિત, આ મારો પુત્ર તમને સોપું છું. તેના બૃદ્ધલામાં સો ગાયો મને માગવી જોઈએ. મારા જીવનની ઝંખના શમાવનાર એ ગાયો છે, પણી તો ભૂખતરસ લાગી જશો.’

રોહિતને લાગ્યું કે જે પાછો અળગત્ત વિચારને તરંગે ચડી જશો, તો, ત્યાંથી પાછો લાવવો મુશ્કેલ બનશે. બિચારો આલણું તો નણેથ પુત્રો આપવા તૈયાર થયો હતો. ગાયો માટેની તેની ઝંખના ધણી અદમ્ય છે. ભૂખતરસનો ડેવો પ્રલાવ છે ! અને રોહિતે તેને શાંત પાડતાં જણાઈયું :

‘જૂઓ આલણુંદેવ ! ગાયો ! મારી પાસે નથી, તે તો તમે જણો છો. મારા પિતાની પાસે તો હજારો ગાયો છે. તૈમાંથી સો ગાયો તમને કાઢી આપીશું અને મારું કામ બની જશો, તો વધારે ગાયો પણ તમને કાઢી આપીશું. તમારા પુત્રને લઈને તમે મારો સાથે ચાલો. આપણે જ નગરીમાં પહેંચી જઈશું.

‘પણ, પેલા દેવરાજ દ્વંદ્વ આવીને તમને રોકશો તો નહિને ?’

બિચારા આલણુને દેવરાજનો ભય લાગ્યો. દેવરાજ આવે તો તેનો સોદો અધૂરો રહો જય. એક તરફ તો દેવરાજને માગવા માટે તેની ઝંખના અદમ્ય હતી.

મને ખાત્રી હતી કે ‘દેવરાજ દ્વંદ્વ આ વખતે નહિ આવે, કારણુંકે એ તો મારા પ્રાણુશક્તિના દેવ હતા અને હવે તો મારા પ્રાણું બચી જવાના હતા; એટલે તે નચિંત બન્યા હશે.’

અને એમજ બન્યું. આલણું અળગત્ત અને શુનઃરોપને લઈને રોહિત રાજમાર્ગે કોશલહેશની નગરીએ પહેંચી ગયો.

૩. પુત્રની લાલસા.

‘મહારાજ ! રોહિત આવ્યો.’ રાણી અચ્યાનક ખોલી ઉઠ્યાં.

‘રોહિત આવ્યો ?’ મહારાજ હરિશંક સફાળા બેડા થઈ ગયા. જલોદિર,

રોગથી તે એટલા તો પીડાતા હતા કે તેમને બે જણું જાલે, ત્યારે તો બેઠા. થવાય. પણ પુત્રનું નામ સંભળતાં જી, તે ચોતાના રોગને ભૂલી ગયા.

‘આવ્યો છું, પિતાજ !’ કહીને રાહિતે પિતાના જોગામાં ભાથું ટેકવી દીધું. પિતાએ તેને બાહુપાશમાં લખેટી દીધો. મહારાણી પિતાપુત્રનો અપાર સ્નેહ. જોઈ રહી હતી અને તે ત્રણેય સ્નેહીજનોની આંખો આંસુથી છલકાતી હતી. ઘડીક તે! આખું વાતાવરણ શાંત થઈ ગયું. દાસદાસીએ પણ જ્યાં ઉભાં હતાં, ત્યાં જી ખડાં થઈ ગયાં. એ ગંભીર વાતાવરણને હળવું બનાવવા માટે જી નહિ, ચોતાના હક્કયની વેદનાને ઠાંલવવા માટે રાજ હરિશંદ્રે બોલવાની શરૂઆત કરી અને રાહિતે તે સંવાદમાં ભાગ લીધો.

‘તું શા માટે આવ્યો બેટા ? તને માર્ગમાં ઢોઈએ ન રોક્યો ?’

‘પિતાજ ! ઘણું સમય પહેલાં આપની સેવામાં હાજર થવાનો હતો, પણ મને મારા પ્રાણુદેવ રેક્ષ રહ્યા હતા. એ પ્રાણ કરતાંય પિતા વધે, એમ હું સમજીતો; પણ મારા એ પ્રાણુદેવ દેવરાજ હું બનીને આવે, વૃદ્ધ વ્યાહણુના વેશો ગુરુ બનીને આવે અને મને ઉપદેશ આપે, તેથી મારા પ્રાણુના વેગ થંભી જતા અને હું પાછો ફરતો.’

‘બરાબર છે. વત્સ ! તારા પ્રાણ તે મારા પ્રાણ. દેવરાજ કહે, વૃદ્ધ વ્યાહણુ કહે કે ગુરુ કહે. મારી જ વાત એ તારી પાસે રજૂ કરતા હતા. મને ભલે, આ જ્યોદર રોગ થયો અને મારા પ્રાણ ચાલ્યા જય, તેની પણ મને પરવા નથી, પણ તું જીવતો હશે, તો મને જીવાડશે. તું મને ત્રણ ઝણુથી મુક્ત કરશે. તું મને નરકથી તારશે. પુત્ર જ પિતાનો નૂતન જન્મ છે. એક અસ્ત પામશે, ખીનો હદ્ય પામશે.’

‘તમે હુઃખી હો, પિતાજ ! રોગથી પીડાતા હો અને મારો પ્રાણુને હું વ્હાલા કરું, તે ડેવી રીતે બને ? શું તમારું શરીર અને મારું શરીર બને. જ્યું નથી ? પિતા અને પુત્ર એક શી રીતે હોઈ શકે ?’

‘તે તો મને પણ સમજતું નથી, પણ મને નારદમુનિએ એ વાત સમજવી હતી. સો સો રાણીએ હોવા છતાં, મારે એક પણ પુત્ર નહોતો. નસીબના વાંક કાઢીને મનને મનાવ્યું હતું. ત્યાં તો નારદ અને પર્વત આવી પહોંચ્યા. એ બને તો અભિના પુત્રો ! તેમની વાત તો સાચી જ માનવી રહી. નારદમુનિએ મને સસજીવતાં કહ્યું કે: ‘

‘પિતા જીવતાં જે પુત્રનું સુખ જુઓ, તો પૃથ્વી પરના બધા ભોગવ્યા. જેટલું સુખ તેને થાય. અજિનમાં આપેલી આહુતિઓનાં પુરુષ તેને ભળો. જલથી. તર્ફેલા પિતરાથી તેની શક્ષા અને લાવના જણો. પુત્ર નથી, તો આદેષ પરલેાં બંને ઝૂખી જય છે. પુત્ર છે, તો પુરુષપાથ્ર જીવતા છે. પોતે જે પ્રયત્ન કર્યા તે પોતાને નહિ તો પુત્રને સંક્રાંતા આપે છે. પુત્ર નથી તો પિતા પણ છે. જીવન. અને મૃત્યુ બંને તેને માટે સરખાં છે.’

‘આ તો તમે પુત્રનો મહિમા ગાયો, નારદમુનિ, પણ મારે પુત્ર નથી, નેત્રનું શું?’

નારદના કહેવાથી મારા મનમાં પુત્રની લાલસા જગ્યા. મને થયું કે, ‘મારું નસીબ તેજ છે, તે નારદ મજ્યા. હવે તે પુત્ર પણ આપશો.’

નારદે મને આચ્છાસન આપતાં જણુણ્યું:

‘એમ કર, તું વરુણુદૈવની બાધા રાખ. તે તેને પુત્ર આપશો અને બેટા રેખિત! મને શી ખખર કે, બાધા રાખવી એટલે પુત્રનું બૂલિદાન આપી દેવું પડે. આપણુને તો નારદમાં વિશ્વાસ! એટલે મેં તો કહું કે, લદે ત્યારે મેં વરુણુની બાધા રાખ્યો અને પણી પર્વત અને નારદ ચાલ્યા ગયા. હવે વરુણુદૈવે તો કૃપા કરી અને આ તારી માતા.....

પુત્રને વાત કહેવાના ઉત્સાહમાં રાજ આવી ગયો. હતો, તેથી જણે કે, આખ્યા વાત એક ખાસે કહી દઉં. તેને એવો ભય પણ હતો કે પિતાપુત્રની વાત ચાલે છે; એટલામાં કયાંક વરુણ આવી ન પહોંચે. તણે એક લાંબો નિસંસેટ લીધો અને તણે રાણી તરેક જોયું.

રાજયે કહેવાની વાત તણે ઉપાડી લીધી. સાચે જ ! પુત્ર પર જેટલું પિતાનું વાત્સલ્ય હોય, તેથી માતાને આશ્ચર્ય તો નાજ હોય ને ? પુત્રથી પિતાને જેટલો આનંદ છે, તેથી કોઈ વિશેષ આનંદ માતાને હોય છે. માતાપુત્રના કુદરતી. સંખ્યાધને છોણું અવગણું નહું ? રાજથી બેદું રહેવાયું નહિ, એટલે તે સુઈ ગયો. રાણીના જોગામાં તેતું માયું હતું અને પુત્ર છેક નજીક બેડો હતો.

‘બેટા, રેખિત ! તારો જન્મ થયો અને અમે તો હર્ષદેલાં બની ગયાં. તારા પિતાને નવું જીવન મજ્યું હોય, એટલો ઉત્સાહ આવી ગયો. આખ્યા રાજયમાં આનંદની વધાઈએ મોકલાની. મારા પડ્યે તું સૂતો હતો અને મારા હૈથાના ભાવ ગ્રીલનો હતો..

દસ દિવસ પણું થયા નહિ હોય અને રાજભવનમાં એક પુરુષે પ્રવેશ કર્યેટ. આખા શરીરે તેજના અંબાર છૂટતા હતા. તારા પિતાની પાસે જઈને કહે:

‘તમે મને ઓળખ્યો? હું વરુણું! ’

‘તારા પિતા તો તેજથી અંભાર ગયા હતા. તેમણે ઉલા થઈને વરુણુને એક જાંચાં સિંહાસન પર ઘેસવા વિનંતિ કરી.

‘હું ઘેસવા નથી આવ્યો, રાજન! તારા પુત્રનું બ્લિંડાન ક્યારે આપે છે?’

તારા પિતા તો ગલરાઈ ગયા, ? ‘પુત્રનું બ્લિંડાન !’

‘નારદસુનિ પાસે બાધા રાખી હતી, તે ભૂલી ગયો? આ પુત્ર તને મારી કૃપાથી મળેલો છે, હવે તારે તેનું બ્લિંડાન આપવાનું છે.’

તારા પિતા તો અવાક બની ગયા. તેમને તો કાંઈ સૂઝતું નહોતું. પણ કુદુરતી રીતે તેમને પ્રેરણું થઈ અને તેમણે વિનંતિ કરી:

‘વરુણુદૈવ! આપની વાત સાચી છે. મારા પુત્રનું બ્લિંડાન તમારે જોઈએ છે, તે જરૂર આપીશ. પણ અત્યારે તો તેને અમારાથી અડકાયે નહિ. એક માસ પછી આવશો?’

‘આનીશ, તારા કહેવા પ્રમાણે આનીશ.’ અને વરુણુદૈવ ચાહ્યા ગયા. તારા પિતા તરત જ મારી પાસે આવ્યા હતા અને તે તને જોવા લાગ્યા, રમાડવા લાગ્યા. મને થયું કે:

‘તારા પિતા આમ કેમ કરતા હો? પુત્રના જન્મથા તે ઘેલા તો નથી થઈ ગયા ને?’ હું તો તેમની સામે જોઈ જ રહી. તેમણે તને રમાઝો અને મને પાછા સૌંપી દીધો. હું તો તેમની સામે ને સામે જ જોઈ રહી હતી. તે સમજ ગયા. મને કહે:

‘રાણી, તને યાદ છે, આપણે વરુણુની બાધા રાખી હતી?’

વરુણુની વાત સાંભળીને હું તો ચોંકી ઉડી: ‘તે તેનું અત્યારે શું?’

‘એટલા માટે તો તને કહું છું. આપણું રાજભવનમાં વરુણુદૈવ આવ્યા હતા અને મને કહે કે; ‘પુત્રનું બ્લિંડાન લેવા આવ્યો છું?’

‘બાપ રે! મારાથી ખૂબ પડાઈ ગઈ. ‘આમ ગલરાય છે શાની? મેં તો બહાનું બતાવી તેમને પાછા કાઢ્યા છે. હવે શું કરીશું?’

૩૫. : શ્રમની પતિષ્ઠા

મને હાશ થઈ. મેં ધીરથી જગ્યાદ્વયું; આપણે બહાનું બતાવી આગળ વાત ડેકીશું.’

‘મને પણ એમજ લાગે છે. આજની વાત સુધારી લેવી. આવતી કાલનો કાણે વિચાર કર્યો છે?’

‘પછી તો બેટા, તું ત્રણ માસનો થયો. માતા અને પિતાને તું કેટલો બહાલો છે, તેની ત્યારે તને શી ખજૂર પડે? અમે બે તને વિખૂટો મૂકતાં જ નહોતાં. આમ અમે બંને રમાડતાં હતાં; ત્યાં તો વરુણુદેવ આવ્યા. હું તો તેમને જોઈને ભયથી છળી જ પડી.

‘ગલગાવણું કારણ નથી, રાણી! તારે અને રાજને તો પુત્ર જોઈતો હતો ન? તે જીવતો રહે, એનું તમે કયાં માંગ્યું હતું. તમે તો બાધા રાખી હતી. તેના જીવનનો વિચાર કર્યો હતો?’

આ વરુણુદેવ આટલા નડોર હશે? અમે પુત્ર માંગ્યો. તે સાથે જીવન પણ માંગી લેવું જોઈએ; એવી તો ક્રાને કદ્દપના આવે? અને વરુણુદેવે રાજ તરફ જોઈને પૂછ્યું:

‘રાજન! તૈયાર છે ન? પુત્રનાં બલિદાન કયારે આપે છે?’

તારા પિતાનું તો આખું શરીર થરથર કંપતું હતું. ઘડીલર તો તે અવાક થઈ ગયા. થોડો ધીરજ લેગી કરી અને પણી તે કહેવા લાગ્યા:

‘હા, મહારાજ! આપે આપ્યો છે અને આપ લઈ લેશા; તેમાં શી નવાઈ છે? પણ તેને દાંત તો ઝૂટવા હો.’

‘કીક છે! જોજે, પાછો ઝરી ન જતો; તારે તો પુત્રને મેળવીને સ્વર્ગનું સુખ કમાવું છે ન? આ લોકનો તારે કયાં વિચાર કરવાનો હતો; જીઉં છું. પાછો આવીશ.’

અને તેજનો શ્વેત પૂંજ રાજસ્વન પરથી એસરંલા માંડયો. ત્યારે અમને બંનેને હૈયે હાશ થઈ, પણ તે વરુણનાં વાક્યો અમારા હાને અથડાવા લાગ્યાં. નારદ કહી ગયા હતા ને કે, ‘પુત્રથી સ્વર્ગ મળે છે. પણ પુત્ર કેટલો પ્રિય લાગે છે, તેની વાત તો ક્રાઈના ધ્યાનમાં નહોતી આવી. માણુસને સ્વર્ગ અને નરકનો જ વિચાર આવે છે. પરંતુ આજનું જીવન કેટલું સુખમય છે, તેનો વિચાર કેમ ક્રાઈ કરતું નહિ હોય?’

રાણી પણ થોડો શ્વાસ લેવા અટકી. રાજને ઔષધ પાયું. રોહિતને પાણી. પાયું અને પછી તેણે વાત ચાલુ કરી:

“પછી તો બેટા ! તને દુધિયા દાંત ફૂટયા અને વરુણુદેવ તો આવી પહેંચ્યા.”

“કરીથી નવા દાંત આવે ત્યારે બળિદાન આપીશું એમ બહાનું બતાવીને. વરુણુદેવને તો વિદાય આપી.

“પરંતુ બેટા, દિવસો જતાં વાર લાગે છે ? તને કરીથી દાંત ફૂટયા અને. વરુણુદેવ આવી પહેંચ્યા. સાચે જે ! તે તો અમારા વાયરા પ્રમાણે જ આવતા હતા. પરંતુ અમને તો તેમના આગમનના લણુકારા રોજ વાગતા હતા. કયાંકા. ભારણું ખખડે અને અમને થાય કે ‘વરુણ આવ્યા.’ તને મેળવીને જેઠેવો આનંદ. થતો હતો, તેથી બમણુા શોક સંતાપ અમને વરુણુના આવવાથી જગતા હતા. અમે તેમને બહાનાં બતાવતા અને તે માની જતા, તેનું વિસ્મય પણ અમારે મન. ઓછું નહોતું ! તે હઠ કરીને ઉલા રહે તો અમારું શું ચાલે ?

‘આ તારા પિતાનો ક્ષત્રિય રાજ કહેવાય અને લક્ષ્મિલાલ વૈરીજનનો હારી. જય, એટલી તાકાત ધરાવે. વીરપુરુષો પણ તેમની પાસે ધણું હતા. વરુણ તો. દેવી શક્તિ. તેની પાસે માનવી શક્તિ તો કાંઈ વિસ્તાતમાં નહિ.

“પછી તો બેટા ! તું ત્રણ વર્ષનો થયો અને ક્ષત્રિયકુમારને ઉચિત. સંસકાર. તને કરવામાં આવ્યા. સુંદર વેશભૂષા અને શાળગાર સજનીને તને એક ઘોડા પર. એસાડ્યો અને તારા હાથમાં સુંદર ધનુષ્ય અને બાળ આપ્યાં. રાજભવનના આંગણુમાં જ તને ફેરવવામાં આવ્યો. ઉપરના છન્દ પરથી હું તને જોતી હતી અને તારાં ઓવારણાં લેતી હતી. રાજને તને વધાવી લીધો અને ઉંચુકી લીધો.”

“ત્યાં તો વરુણુદેવ આવી પહેંચ્યા. બધાની વચ્ચમાં જ તે તો ઉલા રહ્યા. હું તો તેમને જોઈને જ છળી પડી અને બેલાન બનીને પૃથ્વી પર ઢળી પડી. પછી શું થયું તેની તો મને ખખર ન પડી. મને જ્યારે મૂર્ચાઈ વળી, ત્યારે રાજને મીડા વચ્ચનથી જણાવ્યું :

“રાણી ! ગલરાવાની જરૂર નથી. વરુણુદેવ ચાલ્યા ગયા છે”

“મેં તને મારા જોળામાં લઈ લીધો અને તું મને વહાલથી બેટી પડ્યો. માતા-ખુત્રનાં અપાર હેત તારા પિતા. નીરખી રહ્યા હતા, પણ મારી અંખમાં લય હતો. હું પૂછવા માગતી હતી કે તમે કયું બહાનું બતાન્યું ? તારા પિતા સમજુ ગયા અને તેમણે મને કહ્યું; આ વખતે તો લાંખી મુદ્દત નાંખી છે. જનોઈ દેવાશે ત્યારે વાત !!

‘હાસ્તો, જીવનો નર લદ્દા પેણે,’ મારાથી બોલાઈ ગયું અને બેટા, તારા પિતા એટલા તો અધીરા બની ગયેલા કે તને ક્રાઈ ડેકાગે જવા જ ન હે અને ક્રાઈને સોંપે પણ નહિ. મારા સિવાય તેમને ક્રાઈ પર વિશ્વાસ ન આવે.

‘બેટા ! તારા પિતાએ જ તને શિક્ષણું આપવા માંડયું. શાંતિ, ધીરજ ઉત્સાહ વગેરે ગુણો તારામાં જાગે, એવું એ શિક્ષણું હતું. તે સાચે વિરૈધ સામે ટક્કર ગ્રીલવાનું’, આપત્તિ વખતે સાવધ રહેવાનું શિક્ષણું પણ તે આપી રહ્યા હતા.

‘પાંચમે વષે’ જનોઈ હેવાનો. ઉત્સાહ તો અમને નહોતો, તેમજ તને ગુરુકુળે મોક્ષલવાનો. વિચાર પણ નહોતો. વરુણુદેવની છાયાથી જીવાય, એવે માર્ગ તારા પિતા શોધતા હતા, પરંતુ ક્રાઈએ તેમને તે માર્ગ બતાવ્યો નહિ.

‘વરુણ તો બધેજ વસે છે. તે તો સદાચારનો હેવ; રાત અને દિવસ જગતો રહે. તેની ક્રાઈ મર્યાદા નહિ. તે ધારે તે પ્રમાણે કરી શકે. આમ જ બધા અધિ-સુનિયો કહેતા હતા.

‘સાતમે વષે’ તો તને જનોઈ હેવાની બેટા !

‘સાત સાત વર્ષ સુધી વરુણુની બાધા તારા પિતા ટાળી રહ્યા હતા. પણ એ તો વરુણુની મર્યાદા. તને પણ ત્યારે સમજણું આવી નહોતી, તારા પિતાએ તને બોલાવ્યો, તે વાત તને યાદ છે ?’

રોહિત અત્યંત ધીરજથી માની વાત સાંલગી રહ્યો હતો. તેના પર માંબાપનું કેટલું અપાર વાતસંદર્ભ હતું, તેની તે જાંખી કરી રહ્યો હતો. વરુણુનો લય જાળે કે એમના ભાથા પરજ તોળાતો હતો. વરુણુને બલિ આપી દીધો હોય તો માંબાપ નિર્ભય બની જય, પણ તેમના હાથે તે શી રીતે બને ? કે છોડને ઉછેરે; તેને જ કેમ લોગ માટે ધરી હેવાય ? માની પાસે તણે પોતાની નિર્ભંતા અને જીવવાની ઈચ્છા રજૂ કરી:

‘હા, મા ! મને બરાબર યાદ છે. મારા પિતાએ કહ્યું કે, ‘બેટા ! અત્યાર સુધી તો અમે તને સાચાવ્યો. હવે તારી જનોઈ હેવાશે, એટલે વરુણ આવીને ઉસા રહેશે, તારું બલિદાન અપાશે અને ત્યારે અમારી બાધા ઉત્તરશે. બેટા ! તૈયાર રહેજો.’

પિતાએ મને ધાણી જ લાગાળીથી કહ્યું અને તેમનો પોતાનો વિચાર પણ તેમણે મને જણુાવી દીધો. પણ મારી તૈયારી નહોતી. મેં વરુણુદેવને જોયા હતા. તેમને માટે મારું બલિદાન અપાય, તે વાત મને માન્ય નહોતી.

‘ના, પિતાજ ! હું બલિદાન માટે તૈયાર નથી; ભલે ! તમે મને જ્ઞનોછ ન આપશો, જીવીશ તો પણ ધણું છે. વરુણુથી મને બચાવ્યો છે અને હવે બચવાનો ઉપાય મને બતાવો.

‘માતાજ ! એ જ રાતે મને જ્ઞનોછ તો આપો, પણ એક ઉંચો તેજલેટ ઘોડો પણું મને આપ્યો અને એના પર ઘોડેસ્વાર ખની, હું અન્નાણ્યા અટૂલા વનમાર્ગ ચાલી નીકળ્યો. મને લય હતો કે, કદાચ ! મારી પાછળ વરુણુદેવ આવશે અને મને પકડશો. જ્ઞાગલના પ્રદેશમાં ગયા પછી મેં જોયું કે, ત્યાં ક્રાઈ લય ન હતો. નિરાંત હતી, જીવનભરની નિરાંત હતી !’

‘સાચું છે એટા ! એટલા માટે તો મુનિઓ અરણ્ય સેવે છે. રણુસંગ્રહ તો ગામ અને નગરોમાં ખેલવાના હોય છે, જ્યાં માનવ માનવની હિંસા કરતાં અચકાતો નથી. પણું એટા ! વરુણું તો તારા પિતાને પકડ્યા. હવે તે જલોદરના લોગ બન્યા છે અને તેમના જીવનનું ઢેકાણું નથી.’

‘ના, માતાજ ! એમ કાંઈ હારી જવાય છે ? તમે મને બચાવ્યો છે, તે હવે મારે તમને બચાવવાનાં છે, પિતાજ ! મને ઉપાય જડી ગયો છે.’

માતા અને પુત્રની વાત રાજ ધીરજથી સંબળતો હતો. અને તને પોતાને કે કંઈ કહેવાતું હતું, તેજ વાત રાણીએ કહી હતી. માયામમતાની મીઠાશ માતાની તો વધારે હોય ને ? તેમણે લાંબો શ્વાસ લીધો અને જણ્ણાંયું :

‘એટા ! વરુણુદેવ આગળ ક્રાઈ ઉપાય ચાલતો નથી. તે તો લોગ લેવા માંગો છે. કાં તો તારો લોગ કે પછી મારો લોગ. પણ મને હવે એક વાતની નિરાંત છે. મને લય હતો કે, વરુણુદેવ તારી પાછળ પડશે અને તને ગમે ત્યાંથી શાધી કાઢશે. પણ તું બુચી ગયો છે, બસ ! મારે તો એ ધણું છે. હવે વરુણુદેવને લોગ લેવો હોય તે મારો ભલે લે. મારું સૃત્યુ થશે તો પણ પુત્રરૂપે તું જીવનો છે, મારી પ્રતિષ્ઠા તારા હાથમાં છે. તારા આગમનને હું જાખતો હતો. હવે મને આરામ છે: તન અને મન બંનેના !’

‘પિતાજ ! આપણે તો વરુણુદેવને બલિદાન આપવું છે ન ? આ જુઓ, અરે, અળગત્ય અને શુનઃશેપ ! અહીં આવો, જરા.’

‘પિતાજ, જ્ઞાગલમાં રખડતાં રખડતાં સાથીદાર ભળી ગયા, તે આ અળગત્ય. જીવનથી કંટાળી ગયા હતા. મેં તેમને વચન આપ્યું છે કે તેમને સો ગાયેટ્રી આપીશ અને તે મારી સાથે આવ્યા છે. તેમનો પુત્ર આ શુનઃશેપ ! ભલો અને

ડાલો પુત્ર છે. પિતાની આજ્ઞા માથે ચઢાવી તે આટલે સુધી આવ્યો છે. વરુણ-
દેવને આ બલિદાન મારા કરતાં વિશેષ પ્રિય લાગશે.'

હરિશ્ચંદે તે પિતા અને પુત્રની સામે જોયું અને તેમણે લાંબો નિસાસેટ
નાંખ્યો, તેમણે જણુાંયું, 'આમાં આપણું' કાંઈ ન ચાલે. ધર્મશાસ્ત્રને જણુનારાટ
ખાલ્ણણો જો માન્ય રાખે, તો વરુણદેવ પ્રસન્ન થાય. આપણે પૂછીશું બેટા !
અત્યારે તો હવે એમને આરામ કરવા, અને તું પણ મને આરામ કરવા હે-
રાણી ! લાવ જરા પાણી પી લઈ. ભલે વૈધ ના પાડે, પણ હવે નિરાંત છે.'

૪. આત્મ બલિદાન

'મહારાજનો જલોદર રોગ મટે, એવા ઉપાય બતાવો બહન !' રાજકુમાર
રાહિતે ખાલ્ણણોને પ્રાર્થિના કરી. એ હતા વિશ્વામિત્ર અને જમદિન, વસિષ્ઠ અને
અયાસ્ય. રાજ હરિશ્ચંદને યજા કરવાનો હોય, ત્યારે એ ચાર ખાલ્ણણોમાં વસિષ્ઠ
બહન બને, વિશ્વામિત્ર હોતા, જમદિન અધ્વર્યું અને અયાસ્ય ઉદ્ગાતા બને.
તેમની સહાયમાં ખીન ઋત્વિનો હોય.

કુલગુરુ વસિષ્ઠે જણુાંયું; 'રાજકુમાર ! રાજ પર વરુણનો ક્રાપ ઉત્તર્યે
છે, હવે એ રોગ અસાધ્ય બન્યો છે.'

'આપણે વરુણને ખુશ કરીએ અને તેમની કૃપા મેળવીએ તો ?'

'વરુણ તો રીસાઈને ચાલ્યા ગયા છે. એ હવે આવે શી રીતે ? અને તે
તો બલિદાન માંગી રહ્યા હતા. રાજનું પારખું લેવા એ પેતે ચાર પાંચ વખત
આવ્યા, ત્યારે રાજએ બહાનાં બતાવી તેમને પાછા વાય્યા.'

'વરુણને તો ક્રાઈ જૂકું બોલે એ ન ગમે. એ તો સંદાચારના રક્ષક, ધર્મ
અને નીતિના પોષક. તેમની નજર ચારેણાળુ રહે. રાત અને દિવસ તેમના દૂતો
ઝર્યા કરે, પાપીજનોને તો તે ટકવા ન હે, એવા એ ધર્મના ચાહક !'

'તમારી વાત તો બરોબર છે, ગુરુદેવ ! અમારાથી ભૂલ તો થઈ છે, અમે
વરુણનો અપરાધ કર્યો છે, એ વાત પણ સ્વીકારીએ છીએ, પણ હવે તેનો ઉપાય
શોધી આપોને ?'

'ઉપાય તો જાણીતો છે, રાજકુમાર ! વરુણદેવ તો બલિદાન માંગી રહ્યા
છે. તારું જ બલિદાન તેમને જોઇએ છે, પણ તું તો ભાગી ગયો અને રાજને
તેનાં પાપ લોગવવાં પડ્યાં.'

‘હું બલિદાન માટે તૈયાર છું, ગુરુદેવ ! વરુણને આપ બોલાકો !’

‘પહેલાં તો વરુણદેવ વગર બોલાવ્યે આવતા હતા. હવે તો તેમને બોલાવવા ચું કરવો પડશે. તે પહેલાં તારી પણ શુદ્ધ કરવી પડશે. બલિદાન માટે તૈયાર થવું પડશે.’

‘ગુરુદેવ ! બલિદાન તો પશુનું અપાયને ? મારે બદલે મારા જોવો જ નરમશું બલિદાન માટે તૈયાર છે.’

‘પશુ કે નરપશુનો પ્રશ્ન મુખ્ય નથી. વરુણને તો રાજ પાસે બોલેલું વચન પળાવવું હતું. ‘આપ મને પુત્ર આપો અને હું તેનું બલિદાન આપીશ,’ રાજએ એ બાધા રાખતી વખતે વિચાર કરવો હતો ને ? ત્યારે તો મનમાં હતું :

‘પુત્ર થશે અને પુત્રવાનું ગણ્યાઈશું, વાંજિયા મહેષું તો ટળશે.’ એ તો તારા જન્મ પછી તારા જીવનનો મોહ માતાપિતાને જગ્યો. અને એ મોહબ્યામોહની ‘ખાડીમાં તારાં માતાપિતા ગળડતાં ગયાં અને તને પણ સાથે ગળડાવ્યો. આમ તંમારાં જીવન અકારાં થઈ ગયાં.

‘હવે તો આટલો જ વિચાર કરવાનો છે, તારે બદલે ભીજે નરપશુ ચાલે કે નહિ ? પહેલું તો આવા આલિચારિક યશો અધમ ગણ્યાય. પશુનો તો સ્પષ્ટ નિષેધ છે. પુરોડાશ અપાય, આજ્ઞય-ધી અને ચરુનાં હવિ અપાય, તો દેવો વિશેષ રાજ થાય. એ તો સાત્ત્વક સ્વભાવના ! પણ માણુસો કયાં સારા સ્વભાવનાં છે ? કૂર, ધાતકી અને એકખીજનાં ગળાં કાપે ! આનું નામ જ પશુભલિ અને માનવભલિ !

‘રાજકુમાર ! આપણે યજનો આરંભ કરીએ અને નરપશુ ધરી દઈએ. જો વરુણને માન્ય હશે, તો જો આવશે અને સ્વીકાર કરશે. આ વાત તેમને માન્ય નહીં હોય, તો એ આવશે જ નહિ. આ તો સંભાવના પર છોડી દેવાતું.’

ગુરુદેવ વસિષ્ઠની સંમતિ મળતાં, રાજકુમારે યજની તૈયારીએ કરવા માંડી. અજ્ઞગત્તા અને શુનઃશેપને રાજભવનની અર્દિનશાળામાં રાખ્યા હતા. અજ્ઞગત્તા તો રાજસમૃદ્ધ જોઈને જ વિસ્મય પામ્યો હતો. ધનધાન્યના લંડારો ભરેલા હતા. ધી દુધનાં ભરેલાં પાત્રો છલકાતાં હતાં. સુખવૈભવના લોગો અઢળક હતા. અજ્ઞગત્તા તો જોયા જ કરતો. જીવનભરની ભૂખતરસ લઈને આવેલોઃ ‘નેટલું લોગવી લેવાય એટલું અહીં લોગવી લઇ’ અને પછી તો જાયો લઈને ઘેર જઈશ એટલે કાયમનાં ભૂખતરસ ચાલ્યાં જશે. હરિશંદ રાજ છે, તો હું પણ રાજ બની જઈશા.’

મનતરંગી અજુગત્તી મનોરથને દોડાવ્યે જતો હતો, ત્યારે ડાઢા અને શાળો, શુનઃશોપ જીવનનું રહસ્ય ઉકેલવામાં પડ્યો હતો. તેને શા માટે લાવવામાં આવ્યો છે; તે વાત તે જણુતો હતો; ‘વરુણુને મારું બલિદાન આપવાનું છે.’ ગુરુહેવ વસિષ્ઠ કહેતા હતા. સાથે સાથે સંભાવનાનું પણ કહેતા હતા. ‘વરુણુદેવ આવશે અને નહિ આવે તો !’ તો પછી મારું બલિદાન આપવાનું કૃયાં રહ્યું ?

‘સાચું પૂછો, તો જીવન એજ બલિદાન નથી ? એકના સર્જનમાં ખીજનું વિસર્જન છે. એકખાળુ હંજરો જન્મે છે, તો ખીજ બાળુ હંજરો ભરે છે, આ જન્મમરણુ તો સર્જનહારની લીલા છે. ‘આવવું અને જવું’ એ તો ઘટમાળ છે. શા માટે માનવ આટલું બધું ગલ્ભરાતો હશે ?

‘આ મારે પિતા અજુગત્તી ! બિચારે જીવતૌ ભરેલો છે. ભૂખ, ભૂખ અને ભૂખ ! તેની પાસે ખીજ છૂટી વાત જ નથી. પોતે શા માટે જવે છે, તેનો તણું વિચાર કર્યો છે ? ત્યારે ખીજ બાળુ જુઓ, તો રાજ હરિશંક્ર ! બોગ વૈલવનાં સાધનો તેને ત્યાં ખૂટતાં નથી અને છતાં બિચારે રોગથી પોડાય છે. એક બાળુ ભૂખ છે, ખીજ બાળુ બોગ, પરંતુ બોગી રોગી તો ખરો જ !

‘ત્યારે જીવન કેને કહેવું ? અને મરણ શું છે ? અહીં ઋષિઓ આવ્યા શા માટે ? અરષ્ય છોડીને, રાજભવનમાં આવ્યા ! તેમને હૈયે માનવનું હિત લસ્યું હશે, ત્યારે જ આવ્યા હશે ને ! એકલા જ્ઞાની બન્યા, તેથી શું લાલ ? એ તો ચંદ્નની સુગંધ છે, પોતે ઢારે અને ખીજને પણું ! પોતે તરે અને ખીજને તારે, એનું નામ તો જીવન !

‘ચાલો, રોહિતના સંગે આવ્યો, તો જીવનનો વિકાસ સધાર્યો. હવે આ ઋષિમુનિઓના સંગ થશે, તો વળી જીવનનાં રહસ્ય પણ જણુવા મળશે. જીવન પ્રગતિશીલ છે ને !’

આમ અજુગત્તી અને શુનઃશોપ બંને પ્રસન્ન હેખાતા હતા. પરંતુ રાજભવનના માનવોને તો બંને પર દ્યા જગતી ! ક્રોદ્ધને હૈયે કરુણા પણ જગતી અને બોલી જવાતું :

‘આ તો પાપ કરે ક્રોદ્ધ અને લોગવે ક્રોદ્ધ ખીજો.’

રાજ હરિશંક્ર રોગી તો હતો જ. રોહિત આવ્યાની અને જીવી જ્યાની આત્મી તેને થઈ હતી. તેને હૈયે તો મરવાની ભાવના જગી હતી.

‘ધારું જંયા, હવે તો મરણું વધાવી લેવાનું.’

રાણી તો રાજની સેવામાં જ રહેતી. રોહિતને જોઈને તેને હૈયે ટાડક વળી હતી. ત્યારે રાજકુમાર રોહિત તો યજની સાધનસામગ્રી ભેગી કરવામાં પડ્યો હતો. વનમાં હતો, ત્યારે તો તેને હૈયે વેદના પણ જગી હતી. અજ્ઞગર્ત માટે અલાવ અને શુનઃશોપ માટે વેદના. રાજનગરમાં આવ્યા પછી અને યજના કારબારમાં પડ્યા પછી તે બંનેને ભૂલી ગયો હતો. રાજપુરુષો તે બંનેની સારી રીતે સંભાળ લેતા હતા. હા, દ્ધ્વસમાં એકાદ્વાર તે પિતાપુત્રને મળી આવ્યો. તેમને ઓછું ન આવે, એટલી તપાસ કરી લેવા અને બ્લિંદાન આપવાના. નિર્ણયમાં વિચલિત તો નથી થયા ને, એની ખાતરી કરી લેવા ! આખા યજનો આધાર તો તેમના પર જ હતો ને ?

ऋષિમુનિઓએ યજ માટેનાં સંસ્કાર કાર્યો શરૂ કર્યાં, દેશની શુદ્ધિ, કાલની શુદ્ધિ અને દ્રવ્યની શુદ્ધિ. દ્રવ્યમાં બધાં જ સાધનસામગ્રી આવી જય. બધાં દ્રવ્ય-મેધ્ય-પવિત્ર બનાવવાં જોઈએ.

આ મેધ્ય-પવિત્ર બનાવવાનાં દ્રવ્યોમાં પશુ અને નરપશુ પણ આવી જય. પશુને તો મન નહિ, એટલે તેના તનની શુદ્ધિ કરવામાં શી વાર ? પણ આ તો નરપશુ ! તેની શુદ્ધિ કરવામાં તો ઘણુવાર લાગે ને ! તનની શુદ્ધિની સાથે મનની શુદ્ધિ પણ કરી લેવી જોઈએ.

શુનઃશોપ અત્યાર સુધી મુક્ત હતો. હવે તેને યજનો પશુ બનાવો, એટલે બાંધવો પડે. યજમાં ચૂપ (માંચડો) તૈયાર કરવામાં આવ્યો. તેમાં ત્રણુ લાકડાં જોડાવવામાં આવ્યાં હતાં, પશુને માટે નહિ; આ તો નરપશુને વધેરવાનો હતો, એટલે તેનાં મસ્તક જાંચાં રહે, તેના એ હાથ લાંબા રહે અને નીચેના પગ અધ્ધર રહે, એવો એ ચૂપ હતો અને બંધનને માટે હંજર તો પાશ હતા. કેાઈ અંગ કે અવયવ ચલિત થાય, તો હ્યાં લાગે અને વરુણુ હેવ પાછા ચાહ્યા જય.

આમ વરુણુહેવ તો ઝઠયા છે, તેમને હવે મનાવવાના છે એટલે એક એક વિધિ સાવધાન થઈને કરવાનરિ !

શુનઃશોપને અજ્ઞગર્ત પકડી લાવ્યો. ખાલણોએ તેની તરફ નજર કરી. અત્યંત કરુણા અને દ્યાની લાગણુથી તેમને મનમાં થયું :

‘હેવો છે આ નિષ્પાપ અલકુમાર !’ ઋત્વિને પાસેથી આં પ્રકારની સમવેદનાની આશા ક્યાંથી રખાય ? અને જો એમ બને, તો પછી યજનાં વિધાનો આગળ ધ્યે પણ શી રીતે ? આને કારણે એક ખીલો મત પણ આ ઋત્વિને ધરાવતા :

‘ચાલો રાજકુમાર કરતાં તો અત્મકુમાર વધારે સારો !’

‘અરે ! વરુણુદેવ તો સાત્ત્વિક ! તેમને આપવાનો બધિ પણ સાત્ત્વિક જ હોવો જોઈએને !’

આવો મોટો રાજસૂય થજ થાય અને તેમાં વળી નરપણુને વધેરવાનો, એટલે કુતૂહલવણ થધને લોકો તો ધણુા ભેગા થાય. એ બધાની માન્યતાઓની તો ત્યાં ક્રાને પરવા હતી ?

‘ચાલો ત્યારે હવે પણુને થજ પાસે લઈ જાઓ.’

થજના અધ્વર્યું જમદાંનાંએ આજ્ઞા આપી; પણ પણુને ચૂપ સુધી ક્રાણું હોરી જય ? વસિષ્ઠે વિશ્વામિત્રની સામે જેયું અને તેમણે આંખના અણુસારે જ ના કહી દીધી. અયાસ્યમુનિ તો બિચારા સામગ્રાનના આયાસમાં પડેલા. તેમને ના ખીજું સૂઝે જ કચાંથી ?

‘ક્રમ વિલંબ થઈ રહ્યો છે ?’ રાજકુમારથી વિલંબ સહન થતો નહોતા. આ વશનું શુલ્ક મુહૂર્ત જોવામાં આવ્યું હતું. એટલે બધી જ કિયાએ મંગલ મુહૂર્ત શરૂ થવી જોઈએ ને ?’

‘રાજકુમાર ! આ પણુને બાંધવા ક્રાઇ ઋત્ત્વિજ તૈયાર નથી. ક્રાઇ અવર આલણું શોધવો પડશો.’

રાજકુમાર ઉસો થઈ ગયો. તેણે ચારે બાજુ નજર કરી. લોકોની તો ભારે ભીડ જમી હતી. તેણું મોટેથી ચોકાર કર્યો :

‘અરે છે ક્રાઇ આલણું, જે આ પણુને ચૂપની સાથે બાંધે, બાંધનારને દરટ ગાયોની દક્ષિણું મળશો.’

ઋત્ત્વિજે ઉપરાંત ખીજ આલણો પણ ત્યાં આવ્યા હતા. ગાયો તો એ વખતનું મોટામાં મોટું ધન ગણ્ય. ગાયો રાખનારની સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા ! ગાયો હોય, ત્યાં સાધનસામગ્રીઓ અને સમૃદ્ધિઓ હોય. રાજનો, મહારાજનો પાસે મોટા ગોધણું હતાં અને સમૃદ્ધ ગોશાળાઓ હતી. આલણોને દક્ષિણાઓમાં ગોધણું અપાતાં અને આલણોનાં સુખસમૃદ્ધિનાં સાધનો વધી જતાં હતાં.

આલણોએ રાજકુમારની વાત તો સાંભળી અને બધા એકમેકની સામે જોવા લાગ્યા. આ તો લલચાવનારી વાત હતી; પણ માનવને હૈયે લાગણી જગે છે, ત્યારે તે વિચાર કરતો થઈ જય છે અને પછી તો લોલલાલચ કામ કરતાં નથી.

ક્રાઈ ખાલણું આગળ આવતો નહોતો અને મંગલમુહૂર્ત તો વહી રહ્યું હતું.
અધ્વર્યું ઉતાવળ કરી રહ્યા હતા. રેહિતે ઝરી પોકાર કર્યો:

‘પચ્ચીસ ગાયો આપીશ. પચ્ચાસ ગાયો, જરા જલ્દી કરો. મુહૂર્ત સાચવો. અરે,
આટલા બધા ખાલણો છે, તે ક્રાઈની હિંમત નથી? આમાં શું મોટા વિધિ કરવાનો
છે? આવો આવો, સો ગાયો મળશે. આ વિધિ કરવાની દક્ષિણા! ચાલો ક્રાઈ
તૈયાર થઈ જાઓ.’

રાજકુમારની એ લોલલાલચ વધારનારી માંગણી સાંભળાને પણ ક્રાઈ ખાલણું
તૈયાર થયો નહિ. બધા જ શુનઃશેપ તરફ જોતા અને તનો લલો દ્યાળું જહેરો
જોઈ, બધા ખામોશ રહેતા હતા.

‘મને સો ગાયો દક્ષિણામાં આપશો, રાજકુમાર?’

અણગત્ત રાજકુમારની સામે જઈને જલો રહ્યો.

‘તમને સો ગાયો મળો જ છે ને, અલ્લાહેવ! રાજકુમાર રેહિત વિસ્મયમાં
પડીને પૂછવા લાગ્યો.

‘એ તો શુનઃશેપનાં મૂલ્ય તરીકે, આ તો દક્ષિણા!’

તે ખાલણના ગુણુદેષ વિચારવાનો રાજકુમારને અવસર નહોતો. તને તો
‘મુહૂર્ત સાચવવું’ હતું. તેણે તરત જ હા પાડી દીધી:

‘તમને ખીજુ સો ગાયો મળશો, અણગત્ત! શુનઃશેપને બાંધો.’

અણગત્ત ખાલણું શુનઃશેપને દોરીને આગળ વધી રહ્યો હતો; બધા તેના તરફ
દ્રિક્તકાર વરસી રહ્યા હતા.

‘આ તે પિતા કે નરરાક્ષસ?’

‘નરરાક્ષસ તો સારો. પુત્રને તો ના ખાઈ જય!’

‘અરે ભાઈ! આ તો ધનની જાંખના છે.....’

‘તે માણુસ સારાસારનો વિચાર પણ ન કરે?’

અણગત્ત તો કાન બાંધ કરી દીધા હતા. તેણે તો શુનઃશેપને ચૂપ ઉપર ઉભો
રાખ્યો. ચારે બાજુ લટક્યતા પાશ તેણે બરાબર બાંધી દીધા.

‘હવે તમારો સ્ક્રય (છરો) શુદ્ધ કરી તૈયાર રાખો.’

એક ઋત્વિને પાસે જઈને અણગત્તને આજ્ઞા કરી અને અણગત્ત તો સ્ક્રયને
શુદ્ધ કરવા લાગ્યો.

‘રાજકુમાર ! આજનું મંગલ મુહૂર્ત તો વહી ગયું. હવે તો આવતી કાલ’..
‘અધ્વર્યુંએ ગંભીર વાણીથી જણાયું’.

‘ત આ પશુને અહીં જ બાંધેલો રાખશો ?’ રાજકુમારને હૈથે સુંઝવણું જગ્યા..

‘હાસ્તો. કાલે ફરીથી તેને ડોણું બાંધે અને બાંધેલો છે, એટલે છૂટીને નાસી..
જવાનો સંલવ નથી’.

રાજકુમાર બિચારે નિરાશ થઈ ગયો. તેને યજની શરૂઆત કરતાં, યજની
પૂર્ણાહૃતિમાં વિશેષ રસ હતો. તેને મન તો મોટી મૂંજવણું હતી કે, વરુણ આદ-
નરપશુને સ્વીકારશો કે નહિ ?

ક્રતિવજ્ઞને વંદના કરી, રાજકુમાર માતાપિતાની પાસે ગયો. પિતાનો રોગ.
વહી રહ્યો હતો! અને માતા તેમની સારવારમાં રોકાએલી હતી. યજની માહિતી આપવાની
રેખિતને તો ધણી છુટ્ઠા હતી, પ ણું ત્યાં સાંલળવા માટે ડોણું તૈયાર હતું ? અને
તે ચૂપચાપ શયનધરમાં ગયો. તેને હૈથે ભારે ગડમથળ જગ્યા હતી. પોતે ને કરી
રહ્યો છે, તે સારું છે કે નરસું; તેનો નિર્ણય તો તે કરી શક્યો નહિ. પરંતુ..
તેનો અંતરાત્મા ડાખ્યી રહ્યો હતો. અને તે જણુંવંતો હતો:

‘રોહિત ! તારું આ કામ સારું નથી. તું ક્ષત્રિયનો કુમાર ! ખીજને બચાવી-
લેવાનો તારો ધર્મ ! આ તો તો તું જીવન વહાલું ગણ્યું અને એક બાલણુકુમારને..
ચૂપ પર ચઢાવી દીધો.’

આખી રાત તેના બણુકારા વાખ્યા કરતા હતાઃ

‘છોડી મૂકો, એ લલા, ભોગા બાલણુકુમારને, છોડી મૂકો.’

યજનમાં દેવોનાં આવાહન થયાં હતાં, એટલે તેમની હાજરીમાં ક્રતિવજ્ઞને
આખી રાત જગવાનું હતું. યજના સંલાર=સાધનસામગ્રીએ ગોડવવા માટે. ‘અહ-
યજપાત્રોને આ બાજુ મૂકો. પેલા ઉપગ્રહને બાજુમાં મૂકો. જુઓ, જરા દર્શને
ગોડવો, સમધાએ તૈયાર કરો. ધણીની તૈયારી કરો. મધ્યરાત્રિએ પાણો હવન.
કરવો પડશો. હાં દક્ષિણાગ્નિને સારી રીતે સાચવનો. ગાહ્યપત્ય અને આહવનીય
અગ્નિએ તો આપણા જાણીતા અને કલ્યાંગરા ! પણ આ દક્ષિણાગ્નિન તો ખાસ-
આલિચારિક પ્રયોગ માટે જ ! તેને વધારે પ્રદીપ્ત રાખવો પડશો !’

ચૂપે બાંધાયેલો શુનઃશોપ આ બધું જોયા કરતો હતો ક્રતિવજ્ઞની દેડાદેડ-
અને ઉતાવળ તેને ડોઈ રમત કેવું લાગતું હતું અને રમતનો સુખ્ય યશ તેટ

ચેતાને મળવાનો છે; એમ પણું તે માનતો હતો. અજગતી તો લાંખી તાણીને સૂતો
હતો. કદાચ સ્વપ્નદશામાં વિહાર કરતો કોઈ સમૃદ્ધ રાજ બની ગયો હશે !

અચાનક ગળો કે કોઈ કાર્યનો પ્રસંગ ગળો. મુનિવર વિશામિત્ર થૂપ પાસેથા
અસાર થતા હતા. અને શુનઃશેપે તેમને બોલાવ્યાઃ

‘જરા આ બાજૂએ તો જુઓ, મુનિવર !’

તેની કેમળ માયાભરી વાણી સાંભળી, વિશામિત્ર થંભી ગયા. તેમળે
‘જણુાવ્યુઃ’

‘મને માઝ કરને અલ્લકુમાર ! આ વરુણના પાશે તું બંધાયો છે. અને તે
બંધનમાંથી સુક્ત કરવાની મારી શક્તિ નથી’.

‘મારે સુક્ત નથી થવું, મુનિવર ! પણું મારી વાત તો સાંભળોઃ

‘મુનિવર, તમે એમ માનો છો કે હું સુક્ત છું અને અલ્લકુમાર બંધનમાં
છે ? સુક્તિ અને બંધનની આટલી જ મર્યાદા છે ?

‘કહે, કહે, અલ્લકુમાર ! તું તો તત્ત્વજ્ઞાની લાગે છો.’

‘તત્ત્વજ્ઞાનીઓ તો તમારા જેવા મોટા ઋષિમુનિઓ હોય ! તમે કેટકેટલાં
સૂક્તોનાં ગાન રવ્યાં છે ! તમે તો આર્થિક્રષ્ટા છો, મુનિવર; એટલે તો તમારી
સાથે વાત કરવાનું મન થાય છે. જે તમને કુરસદ હોય અને મારી વાત સાંભળવા
જેવી લાગતી હોય તો કહું ?’

‘કહે, કહે, અલ્લકુમાર ! તને આ તત્ત્વજ્ઞાન શી રીતે લાધ્યું ?’

‘મારી માતા પાસેથી, શમના તેનું નામ. રાત અને દિવસ તે છાર્યમાં પરો-
વાયેલી જ રહે અને મારા આ પિતા મનતરંગ પર ઉડ્યા જ કરતા હોય. રાત
અને દિવસ, તો પણ બંને વચ્ચે કોઈ દિવસ કલાક. નહિ, કંકાસ નહિ. મારા
જીવનની એ બંને બાજુઓ. મધ્યમાર્ગને માનનારો હું એકલો.’

‘ગજબ છે તું અલ્લકુમાર ! પણ તને આ વરુણના પાશથી છૂટવાનું મન
નથી થતું ? તને મરણુનો લય લાગતો નથી ? મૃત્યુના મુખમાં હોવા છતાં તું
આટલો સ્વસ્થ શાંત શી રીતે રહી શકે ?’

‘તને તો તમે તત્ત્વજ્ઞાન કહેતા હશોને ? તમને એક પ્રશ્ન પૂછું ?’

‘આ વરુણના પાશથી કોણું મુક્ત છે, એ તમે મને જણુાવશો ? આ મરણ
નો લય મારે જ માથે છે ? તમે એમ માનો છો કે મારા પિતા જીવતા છે ? અને

સુખમરો લાગ્યો છે. ત્યારે રાજ હરિશ્ચંદ જીવતો છે ? એને વળો ભોગમરો લાગુ પડ્યો છે, ત્યારે આ રાજકુમાર જીવતો છે ? તે જીવતો હોત તો મને મારવા તૈયાર થાત ?

‘તમારી વાત જ તમે વિચારોને ! કેટલી વખત મર્યાદા અને કેટલી વખત જીવ્યા અને હજુય જીવન—સંજીવન તો તમારાથી વેગળું છે !

‘આ મારા શરીરે હંજર પાશ નાખાયા છે. મને આ ચૂપ પર ઉત્તો કર્યો છે; આર્દ્ધ બલિદાન આપવા માટે સ્તો ! પણ એ ચૂપને ત્રણું લાકડાં (કુપદ) રાનાં છે, તે જણો છો ? આ સંસારમાં તમે ગમે ત્યાં હરો ક્રોણે, ખાચો, પીચો પણું તમારું કુપદ શું ? ત્રણું ગુણોત્તું સંમિશ્રણું તે સંસાર ! તામસ ગુણું પ્રથમ હશે, તો ઘનવ ગણુંશે ! રાજ્યસ ગુણુંને બહેલાવે તો માનવ ગણુંશે: અને સત્ત્વ ગુણું વધશે તો દેવ ગણુંશે; પરંતુ ત્રણું ગુણોનાં હંજર બંધનથી કોઈ છૂટયો ખરો ?

‘આ ચૂપની વેદી તો અદિતિ છે, ચૂપનો તે જ આધાર છે, એમ જ આ ત્રિગુણ સંસારની અદિતિ કોણું ? જીવનની ભાવના. બસ જોણે આ અદિતિ માતાને જાણું લીધી, તે તરી ગયો, તેને મરણનો લભ્ય ન રહ્યો. તેને પછી ચૂપનાં બંધન કુ. સંસારના ત્રિગુણ હંજર હંજર બંધન કશું નથી કરી શકતાં. જીવનતું આ રહસ્ય છે, તમે ભલે તેને તત્ત્વરૂપાન કહો.’

‘નમસ્કાર તને અહીંકુમાર ! તું મરવાને માટે ઘડાયો જ નથી. તને તો અનંત જીવનતું દર્શાન થયું છે. તું અજર છે, અમર છે; તારા શરીરના આ પાશ છાડવાનું મને મન થાય છે.’

‘ના મુનિવર ! અનધિકાર ચેષ્ટા ન કરશો. તમે અને પેલા અહીં વસિષ્ઠ એકએક વિધિમાં દેખ જોનાર અને આંગળો બતાવનાર. બોલે નહિ, મૌનવાણીથી ઘણું ઘણું સૂચ્યવે છે. મને તમારા બધા પર દ્વા આવે છે. શું આમ યજ્ઞયાગ કરી કરીને જ જીવન નિર્માલ્ય બનાવશો ? જીવન માટે કોઈ જાંચું ધ્યેયજ નથી ?

‘અહીંકુમાર ! તારી વાણીમાં જદૂ છે. તારે ભલે આ શરીરે ન જીવવું હોય, તું તો અનંત જીવનનો પ્રવાસી છે. પરંતુ અમારા સમાજના ભલા માટે જાંચી જ. તું અમારો પ્રેરક બુની જ અને અમારા ભૂલાએલા માર્ગો પર તું નવો પ્રકાશ પાથર.

‘તું સ્વસ્થ છે, જરા સાવધાન બની મારી વાત સાંભળી લે. વરુણપાશથી છાડવવાની મારી શક્તિ નથી. એ સાચી વાત તું જણો છે; પણ તને કહું; આ યજ્ઞમાં દેવો. આવ્યા છે. એક એક દેવ એટલે એક એક દિવ્યશક્તિનો આવિષ્કાર !

રાત પડી છે તો પણ તે સૂતા નથી અને તારી દ્વિષ્ય વાણી સાંલળી તે તારી પાસે આવશે. વરુણુના પાશથી મુક્ત કરવાની તાકાત ડ્રાણ ધરાવે છે, તેની મને ખબર નથી; પરંતુ અહીં જે તેમનાં નામ તને જણાવું :

‘પહેલા તો પ્રજ્ઞપતિ, તેમની સાથે અમ્રિ અને સવિતા; ખીજ વરુણદેવ અને સાથે વિશ્વેદેવો. તે પછી ઈદ અને છેદલે અશ્વિનીકુમારો અને ઉષાઓ.’

‘અલ્લકુમાર ! તારાં સ્તુતિવચનો નિષ્ઠળ નહિ જય. જે મધ્યરાત્રિના તારાઓ. ચમકે છે. અને તને શુભાશિષ પાઠવે છે. તારુ’ કલ્યાણ થાઓ.’

‘ગયા, મુનિવર વિશ્વામિત્ર પ્રેરણું આપોને ગયા. હવે મારે શું કરવું ? શું મને મરણનો લય લાગે છે ? વરુણુના પાશથી હું સાચે જ જકડાયો છું ? મને જીવવાની ઈચ્છા હોય, તો મરણની ઈચ્છા જગ્યાવાની; પણ જે મારે જીવન અને મરણથી પર થવું હોય તો મારે શું કરવું ?

‘વિશ્વામિત્ર મારા ચુરુ બન્યા. મારે તેમનાં વચનો પર શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ. તેમને લાગે છે, તે રીતે જે મારા આ જીવનનો સમાજને ખપ હશે, તો વરુણુના પાશ દ્રાટી જશે. નિરાશા તો મને જગ્યા નથી’.

શુનઃશોપ સ્વસ્થ હતો, તે સાવધાન થઈ ગયે. મસ્તકને તેણે જરા જાંચું કર્યું અને ઝંખિ બોલાવે, એવી પ્રેરક વાણીથી તે પ્રજ્ઞપતિને બોલાવવા લાગ્યો :

યરાની વેદી પરથી એક તેજપુંજ આકાર લઈને એ બાજુ આવવા લાગ્યો:

‘કલ્યાણ થાવ, અલ્લકુમાર ! હું પ્રજ્ઞપતિ. સજ્જનનાં કાર્યો મારા હાથે થાય-રચના કરવી અને રાચી લેવું, એ મારું કાર્ય ! તારી રચના પણ મારે હાથે જ થઈ છે. પરંતુ જીવનની દોરી મારા હાથમાં નથી. તું તો અનંત જીવનનો યાત્રી છે-તું એક કામ કર. મારી સાથે નિવાસ કરનાર અભિનદેવને બોલાવ. તે તને માર્ગ સૂચવશે.’

અને તે તેજપુંજ પુરુષ પાછો ફરી ગયો. અલ્લકુમારે સ્વસ્થ સાવધાન બનીને અભિનદેવનું ધ્યાન ધર્યું. સ્તુતિ ગાઈ અને અભિનદેવ સામે આવ્યા :

‘શાન્ત હો, અલ્લકુમાર ! પ્રજ્ઞપતિએ જે જીવન આપ્યું, તેની આડે ડેઢ વિધન ન આવે અને સારા માર્ગ જીવન ધપે, એ જોવાનું મારું કામ. તારા જીવનનો હું સાક્ષી છું. તારા જીવનનો માર્ગ વણુથાલ્યો આગાળ વધી રહ્યો છે, પણ તને કંધાં અટકી જવું પડશે, તેની મને ખબર નથી. મારા ખીજ સ્વરૂપે સવિતાનારાયણ છે. તેમને તું બોલાવ; તારા માર્ગને તે આગાળ ધપાવશો.’

અલ્લકુમારને તો પ્રેરણું જોઈતી હતી. તેના જીવનની ગતિ આજાળ છે કે પાછળ, તેનો તેણું વિચારજ કર્યો નહોતો : ‘ચાલો, ત્યારે સવિતાનારાયણને બોલાવીએ.’ તેનાં મહુર સ્ફૂર્તથી સવિતા પ્રગટ થયો :

‘તારી મતિ અને તારી ધારણું શુદ્ધ હો, અલ્લકુમાર ! માનવનાં આંતર જીવનને પ્રકાશ આપવાનું મારું કાયો. હૃદયની શુદ્ધિ હશે, તો માનવને અંતરથી પ્રેરણું મળ્યા કરશે. દેહ રહે કે જ્યા, તેની સાથે મારે ખાસ સંબંધ નથી. તારા અંતરનો હું અંતર્યામી છું. તારા જેવો નિર્ભય અને સ્વસ્થ જીવ તો વિરલ પાડે છે. અને સંસારને પ્રેરણું આપે છે. તારા દેહને બંધનમાં પડેલો હું જેણ છું, પણ તે પાશ તોડવાની શક્તિ અને અધિકાર મારી પાસે નથી.

‘આ યજનો અધિકારાત્મક વરુણું છે. તેમને જ બોલાવ ને ! વરુણને બોલાવતાં લય તો નથી લાગતો ને ?’

‘નારે ના, સવિતાનારાયણ ! તમે તો મારા અંતર્યામી હો, પછી મારે લય શાનો ? પણ તે આવશે ખરા મારા બોલાવ્યા ? તે તો રીસાયા છે ને ?’

‘તારી પર થોડા રીસાયા છે ? તું તો નિર્દ્દીષ અને નિષ્કર્ષ.’

‘સવિતાનારાયણ ચાહ્યા ગયા. હું વરુણદેવને બોલાવવા પડશે. કેવા લદ પુરુષ હશે એ સલિલ જેવા સરલ અને તરલ એ હશે ને ?’

*

‘તે મને યાદ કર્યો, શુનઃશેપ ! અમમાં ન પડતો, હું વરુણું !’

‘અરે, મહારાજ ! તમે તો બોલાવ્યા પહેલાં આવી ગયા ને ! મને તો સ્ફૂર્તું જ નહોતું કે તમને કેવી રીતે બોલાવું !’

‘મને બોલાવવાનો હોય જ નહિ. અને હું બોલાવ્યો આવતો પણ નથી. તારી જીવન તો મારામાં એતાપ્રેત છે. ઋત અને સદાચાર પર તારી અનેરી નિષ્ઠા છે. એટલે તો તારે શરીરે વરુણના પાશ હેવા છતોં તું મુક્ત છે. શરીરનાં બંધનને તે બંધન કર્યાં માન્યાં છે ?

‘પરંતુ, એક વાત છે, તારે જે આ પાશથી છુટવું હોય, તો તારે વિશ્વેદેવેને બોલાવવા પડશે. લદે ! આ યજનો હું અધિકારાત્મક છું અને આ પાશ મારા ગણાય છે, પરંતુ એ પાશમાથી છોડવવાનું કાંઈ મેં વિશ્વેદેવેને સોંપ્યું છે. તું કંઈ તે વિશ્વેદેવેને હું પોતે બોલાવું ?’

‘વરुणु महाराज ! આપ કેવી વાત કરો છો ? મને તો વરુણુના પાશથી ‘ધૂટવાનુ’ મન જ કયાં થયું છે ? આ તો મુનિવર વિશ્વામિત્ર. મને ઉપદેશ આપ્યો. અને મેં તેમને ગુરુ માન્યા, એટલે દેવોને બોલાવવાનું મન થયું, બાકી હોઇ દેવ પાસે મેં ભાગણ્ણી તો કરી જ નથી.’

‘વિશ્વામિત્ર મુનિની વાત સાચી છે. તારા ભૂત્યુ અને બહિદાનથી તો એક આદર્શની સ્થાપના થશે; પરંતુ આ દેહે જે તું જીવી જશે; તો તારાથી અનેકને જીવનની પ્રેરણું મળશે. તારે સંક્રાચ કંદવાનું કારણ નથી, હું જઉં છું અને તું વિશ્વેદેવોને બોલાવ !’

‘અરે ઓ વિશ્વેદેવો ! આવી પહોંચો તો; આ વરુણુની પ્રેરણાથી હું તમને બોલાવી રહ્યો છું.’

શુનઃશેપની એ સ્વાભાવિક વાણી સાંભળાને વિશ્વેદેવો એકસામટા આવી પહોંચ્યા.

‘ધન્ય હો, અલ્લકુમાર ! તારા જીવનના અમે તો સાક્ષીઓ. દીપકની સાક્ષીઓ સારું અને નરસું બંને કામ થાય, દીપક તેની નાંધ ન લે, અમે તેની નાંધ લઈએ.

‘જે ને, મધ્યરાત્ર તો પસાર થઈ ગઈ છે. તારા જીવનની પ્રગતિ અહીં આટકી ગઈ છે. અથે. તારાં મનોરાજ્ય વિશાળ હોય પણ તારા દેહને તો વરુણું પાશે જકડી લીધ્યો છે અને તારા પ્રાણું પણ શરીરમાં થંબી ગયા છે. આ પ્રાણુના દેવ ઈદ છે. તારી પ્રગતિ તે આગળ ધપાવશે.’

અને વિશ્વેદેવોએ વિદ્યાય લાધી, જણે કે અન્નણે પણ હવે શુનઃશેપને હુંયે જિજીવિષા જગી હતી : ‘દેવો આટલા કુંમળ અને માંયાળું હશે અને માનવ તરફ સહાતુભૂતિ ધરાવતા હશે !’ તે ખાગતે તેનું કુતૂહલ જગાડ્યું હતું. લાવ, ત્યારે દેવરાજ ઈદને બોલાવું.’

અને તેણે એક સુમધુર જીક્ષા ગાયું. યણની વેદી પરથી નહિ, ‘પણ અંતરિક્ષથી એક દિવ્ય રથ ઉતરી આવ્યો અને દેવરાજ નીચે ઉત્તર્યો.

‘મને તેં યાદ કર્યો, અલ્લકુમાર ! તારાં આ દેહે તો પાશ જકડાયાં છે તે શું શી રીતે ? વરુણુપાશે જકડાયેલ ધૂટયો હોય, તે સાંભળ્યું નથી. તેથા તારે હારવાની જરૂર નથી. હજી તો રાત આથમી નથી. ત્યાં સુધી પ્રયત્ન કરી લે. તારા પ્રાણુમાં મારી દિવ્ય શક્તિનો સંચાર થશે. તારે માટે આ દિવ્ય રથ લાવ્યો છું. કલ્યાણુ માર્ગના યાનિકને તે રથ ધણ્ણી સહાય કરે છે. અત્યારે તો સાચે લઈ જઉં છું; પણ તું કરી મને યાદ કરજે, આ રથ તને મોકલી આપીશ.

‘ને, અધિનીકુમારો દેવોના લિખ્ક છે. તેમને યાદ કર. તને તે ઉપયોગી થશે અને ઉપાય પણ બતાવશે.’

‘ગજણ છે આ દેવો પણ ! વરુણુના પાશથી આટલા કેમ ડરતા હશે ? લલે, ત્યારે અધિનીકુમારોને બોલાવી જોઉં.’ તેણે એક મધુર સૂક્ત ગાયું :

‘તત જીવઃ ભદ્ર ! વરુણુના પાશથી શૂટવાની તો વાર છે ! પણ તે પણીનો વિચાર કર્યો છે ? પેદા રાજનો જલોદર રોગ મટે, પછી તારાં બલિદાન આપવાનાં રહે જ નહિ. તું કહેતો હોય તો મટાડી દઈએ તે રાજનો રોગ ?’

‘અરે કોઈનું ય ભદ્ર થતું હોય, તો તે કામ પહેલું કરો. માર્દ લો ને થવાનું હશે, તે થશે. રાજ બચી જશે; તો ધણુનાં કલ્યાણ થશે.’

‘ત્યારે અમે જઈએ શીએ રાજની પાસે, પણ તારે હવે ઉષાઓને બોલાવવાની છે. ને કાર્ય દેવો ન કરી શકે, એવાં કાર્યો તે કરે છે. અને બંધનની સુક્રિત તો તેમનું પ્રિય કાર્યો. અમે તને મળવા આવીશું.’

‘રાજનું ભદ્ર કરવા અધિનીકુમારો ગયા. રાજકુમાર તો રાજ રાજ થઈ જશે. રાજ અને રાણી તેવાં માયાળું છે !

“રાત ચાથમે છે. પૂર્વ દિશા નીકાશ છાડી લાલાશ પકડતી જય છે. ઉષા પ્રગટે છે. ત્યાં દૂર ક્ષિતિજમાં અને ભારા અંતરતલ પર ઉષાનાં કુંકુંમભર્યાં મંગલ પગદ્વાં અંકાય છે. મારી આશાનાં અંકુરો જગાડતી અને નવી ચેતના જગાડતી ઉષાને મારે બોલાવવી શા રીતે ?’

‘માનવ જીવનને નવી પ્રેરણા આપનાર બહુકુમાર ! જગતો રહેને. જરા સૂક્ષ્મ ભતિથી વિચાર કરી ને ! વરુણુના પાશ તને અડક્યા જ નથી. તું તારી ભતિએ માની બેઠો છે, કે મને વરુણુના પાશે જકડશો છે. તારા પાશ તો કયારનાય શિથિલ થઈ ગયા છે. જરા, મારી પાસે આવ, તો.’

‘તમે જ મને વરુણુના પાશથી છોડાવ્યો. મારાં અંતરતલનાં અંધકાર દૂર કરનારી ઉષાઓ ! તમને મારા પ્રણામ, સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ. મને હવે ઉપદેશ આપો !’

‘જીવતો રહેને અને ખીંબને જીવાડને. સૂતેલાને બેઠો કરને અને જગતાને જીવનના માર્ગ મોકલને. એ જ તારો જીવનસંદેશ.

‘ને આ બંને અધિનીકુમારો આવ્યા. શો સંહેશો લાવ્યા છો ?’

‘રાજ રોગથી સુક્ત બન્યો છે અને વરુણુદેવ તેની પર પ્રસન્ન થયા છે-
તમારું કાય’ પતી ગયું, ઉપાદેવીએંનો !’

‘શુનઃશેપ ! અમે તો જખાએ છીએ; પણ તારે એક કામ કરવાનું છે-
વરુણના પાશથી જકડાયેલો હોય, એમ જ જિલો રહેને અને પણી જે થાય, લે
જોયા કરને. અચાનક સુક્તિ પણ બંધન કરાવે છે.’

‘તમારી આજા માચે ચઢાવું છું; દેવો, ઉપાદેવિએ ! પ્રણામ.’

‘અહા, સવિતાનારાયણ પણ આવી પહેંચ્યાને ! મારે તો હવે દેખાવ જ
કરવાનો રહ્યો. લલે, જિલો છું. પણ બનવામાં પણ આનંદ !’

*

રાજકુમાર રોહિત દોડતો દોડતો આવી પહેંચ્યો; ‘અહુદેવ ! છોડી સુક્તે,
આ અહુકુમારને છોડી સુક્તો.’

‘અરે ! પણ આમ ઉતાવળા શાને થયા છો ?’

‘ઉતાવળ ! ઉતાવળ તો કાલે થઈ હોત, જો મુહૂર્ત સચવાયું હોત. આખ્યિ
રાત મને ચેન નથી પડયું અને મારી સ્વપ્નસ્થિતિમાં ઉતરી પડ્યો, ત્યારે મે-
યજ્ઞવેદી પરથી ઉક્તા અને શુનઃશેપ પાસે જતા દેવોને જોયા. દેવરાજ ઈદ્રને અને
વરુણુદેવને તો મેં ઓળખી લીધા. અરે ! અશ્વિનીકુમારો આવ્યા અને મારા
પિતાને રોગથી સુક્ત કરી દીધા છે.’

ત્યાં શુનઃશેપ પાશ-બંધનથી સુક્ત હોવા છતાં ચૂપ રહીને જિલો હતો-
અજ્ઞગત્ત જગ્યી બઠ્યોં હતો. આશ્રય પામી તે જોઈ રહ્યો હતો.

રાજકુમારને ધીરજ આપતાં અધ્વર્યું જમદિનએ જણ્ણાયું; ‘રાજકુમારે,
યજ્ઞનો આરંભ થઈ ગયો છે. હવે તેને અધૂરો ન સુકાય. આપણે દેવ વરુણનાં
આવાહન કર્યાં છે. તે ઈષ્ટદેવ હવે તો તમારી પર પ્રસન્ન થયા છે; એટલે તે
જરૂર આવશે. તેમની સૂચના પ્રમાણે આપણે યજનાં કર્મ કરીશું.’

તેજ વખતે રોગથી સુક્ત બનેલ રાજ અને રાણી પણ આવી પહેંચ્યા-
રાજકુમારે અને રાજએ તેમની વાત માની લીધી. ઋત્વિજ્ઞાને અધ્વર્યુની આજા
પ્રમાણે પ્રાતઃસવન કરીને દેવ અજિનને બોલાવ્યા. વિશ્વામિત્ર ઋષિ ઋગ્વેદના હોતાં
હતાં; તેમણે વરુણનાં આહવાન માટે સુક્ત ગાયું અને ત્યાં વરુણ પ્રગટ થયા.

રાજ, રાણી અને રાજકુમારે તેમને વંદના કરી. તેમણે આ પહેલાં વરુણું છેવને જોયા હતા. ત્યારે તેમના દેખાવમાં જે ઉત્ત્રતા જોઈ હતી; તે હવે દેખાતી નહોતી. આ તો સરળ, સૌચય, પ્રસંનતાની મૂર્તિ શુલાશિષ વરસાવી રહી હતી.

‘શુલાશિષ હો, રાજન! આ ઋષિકુમાર શુનઃશૈપના પુષ્યપ્રતાપે તમે રોગમુક્ત થયા છો. એ અલ્લકુમાર ભલો, ભોળો છે, તેથી તેને મૃત્યુનો પણ લય નથી. તેનાં ઋત અને વ્રત, આચાર અને ચરિત નિર્દેષ છે.

‘જે જીવ પાપી છે, કંપટી છે, તેને મારા પાશ બાંધી જકડી રાખે છે, ખણું મારા પાશ સજજનને જકડી રાખતા નથી. અલ્લદેવ જમદાંન, આ શુનઃશૈપને તમારાં બંધનથી મુક્તા કરો.’

વરુણ અને જમદાંનની આજા થતાં, વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર બંને થૂપની પાસે જઈ પહોંચ્યા. તેમણે પાશનાં બંધન છોડી નાખ્યાં. પિતા અજ્ઞગર્તને તે આમાં કશું સમઝાતું ન હતું; તે તો સાંવ જડની જેમજ ઉલો રહ્યો હતો.

વરુણું અલ્લકુમારને શુલાશિષ આપતાં જણ્ણાંયું; ‘ઋષિકુમાર, તું સત્ય અને સદાચારનાં પાલન કરે છે, તેથી તારા પર હું પ્રસંન થયો છું. અજાની અને આણુસમંજુ ભાણુસો પશુ કે નરપશુનાં બલિદાન આપે છે. સાચી રીતે માનવે ખીંચનાં કલ્યાણ કરીને પોતાની જતને યજારૂપ બનાવવી જોઈએ.

‘આપણું અંગ્રેજ પુરુષ નારાયણે યજમાં પોતાની જતનાં બલિદાન આપ્યાં હતાં; તેમની ડાયાના સમર્પણુથી ચાર વેદ, ચાર વર્ણ, ચાર પશુ અને ચાર દ્વેષાનાં સર્જન થયાં છે. નારાયણના એ સર્જનને પુરુપમેધ કહે છે. જે માનવીએ પોતાના જીવનને યજારૂપ બનાવ્યું છે, તે મેધ-પવિત્ર અને પુષ્યશાળી બને છે.’

ઋષિઓ તરફ જોઈને વરુણું જેવે જણ્ણાંયું : ‘આ અલ્લકુમાર શુનઃશૈપે આત્માત્રાં બલિદાન આપીને યજસાવનાને શુદ્ધ બનાવી છે. તમે આ યજના અલિચાર દોષને દૂર કરો અને આ અલ્લકુમારને ઋત્વિજ બનાવી શુદ્ધ સાત્વિક અજાની ભાવના પરિપૂર્ણ કરો.’

આમાં સ્વાધ્યાય મંહત્વનું આંગ બને છે. વિદ્યાર્થીની અહંકારશક્તિ તેજું-બનાવવા માટે વેદોત્તાં પઠન પાડન અને અવણુ મુખ્ય સાધન છે. વિદ્યા પાડે-ગણુતી. શ્રુતિ અવણુપરંપરાની જ પ્રતિષ્ઠા છે; અવણુ કરવાથી વેદના મંત્ર પ્રત્યક્ષથાય છે. અવણુ અને સ્વાધ્યાય પાડ ચાલુ રહેતાં સ્વાધ્યાયકાળમાં જે વિદ્યાના સંસ્કાર જીતા તે જીવનભરની એક મૂડી બની જતા હતા. પાયાની ડેળવણીનું આજ મૂળ સ્વરૂપ છે; જીવનની શરદ્યાતનું આ મંડાણુ છે.

સ્વાધ્યાયકાલ પછી પ્રવચનકાલ આવે છે. સ્વાધ્યાયની સાથે સાથે પ્રવચન-જોડાયેલ છે. ‘સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન વિશે પ્રમાદ નહિ.’ સ્વાધ્યાય એ અવણુ છે, તો પ્રવચન એ મનન છે. અવણુ પછીનું મનન અગત્યનું બને છે. આમ મંત્ર અને આલણુ સાથે સાથે ચાલે છે. સંહિતાએ સ્વાધ્યાયનો લાગ બને છે. એ પરના પ્રવચનોથે નિરપાચેલા આલણુથૈએ મનનનું સાધન બને છે. એ પ્રવચન કહેલ કે મનન એના ત્રણુ પ્રકારો છે. મંત્રાનો યજ્ઞયાગાદિ કૃત્યામાં વિનિયોગ અને એને અંગેની વિવિધ વિગતો જેમાં આવે તેને આલણુથૈ કે ‘વિધિઆલણુથૈ’ કહે છે. આલણુના ખીજ પ્રકારમાં ‘આરણ્યક’ આવે છે, જેમાં ઉપાસના કે ભાવનાને પ્રાધાન્ય છે. ‘આલણુના’ ત્રીજ પ્રકારમાં ‘ઉપનિષદ્દો’ છે, જેમાં આત્મશાન કે રહસ્યનાં વિવેચન છે. અવણુ અને મનન પછીના ધ્યાનમાં આનો સમાવેશ થઈ જય છે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્માં આ વાત સ્પષ્ટ રીતે જણ્ણાવી છે :

આત્મા વા અરે દ્રષ્ટવ્યः । શ્રોતવ્યો સંતવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યः ।

‘આત્માનું દર્શન કરવું જોઈએ’ આ સિદ્ધાંત-વાક્ય છે; એનાં અવણુ મનન અને ધ્યાન સાધન વાક્યોની સેરખામણીમાં આવે છે. ખરી રીતે તો આ ચાર વિલાગ જુદા તારવી શકાય એમ નથી. સ્વાધ્યાય સાથે જ પ્રવચન ચાલે, આગમકાળથી સમજણુ આવે અને દ્વયવહારકાલ તો આત્મદર્શનનો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપે છે.

વેદોમાં આ બંને પ્રકારના વિલાગ જોવાને મળે છે. ઋગ્વેદ સંહિતા એ મંત્રથૈ છે; એ જ ઋગ્વેદનાં ઐતરેય આલણુ, ઐતરેય આરણ્યક અને ઐતરેય ઉપનિષદ પ્રસિદ્ધ છે. તૌત્ત્રીય સંહિતા, તૌત્ત્રીય આલણુ, તૌત્ત્રીય આરણ્યક અને તૌત્ત્રીય ઉપનિષદ એ શાખાના ચારેય પ્રકાર મળી આવે છે. વાજ્સનેથી શાખામાં ચંજુવેદ સંહિતાના મંત્રલાગમાં ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ આવે છે; માટે અને મંત્રોપનિષદ કહે છે. એના શતપથ આલણુના છેત્તા અધ્યાયોને ‘બૃહદારણ્યક’ ‘ઉપનિષદ્દ’ કહે છે.

આ ચાર વેદોની સંહિતાઓમાં વીસહંબર જેટલા મંત્રોની ગણુના થાય છે અને બાકીના ત્રણુ વિલાગોમાં લાખ-લિવેચનરૂપે એંશિહંબર જેટલા મંત્રોની ગણુના કરતાં, વેદોના લાખ મંત્ર હોવાની પ્રાચીન પરિપાઠી જળવાઈ રહે છે.

“એકવિંશતિધા બાહૃવૃચ્યમ् । એકશતમધ્વયુંશાખાઃ । સહસ્રવત્તર્મા સામવેદः । નવધાર્યર્વણઃ ।

પ્રાચીન પરિપાઠી પ્રમાણે ઋગવેદની એકવીસ, યજુવેદની એકસોને એક, સામવેદની હંબર અને અર્થર્વદેદની નવ શાખા ગણુંતી હતી, પરંતુ આજે ચારેય વેદોનાં અગિયાર સંહિતા, સોળ પ્રાલિંગુંથેા અને સાત આરણ્યકગ્રંથેા મળી આવે છે. ઉપનિષદના અંથેા સ્વતંત્ર પ્રગટ પ્રસિદ્ધ થયા છે; પરંતુ એમાં દર્શા કે બાર ઉપનિષદો મુખ્ય ગણુાય છે. આમાં ઈશાવાસ્ય મંત્ર-ઉપનિષદ ગણુાય છે, કારણ કે એ યજુવેદ સંહિતાનો ચાળીસમે અધ્યાય છે. એ રીતે છાંદોઽય અને શતપથ પ્રાલિંગુના ભાગિને છાંદોઽય અને બૃહ્ષણારણ્યક ઉપનિષદો રજૂ થયાં છે. ઋગવેદનાં એ પ્રાલિંગુ જ્ઞાનીતાં છે : શાંખાયન શાખાનું કૌષીતકિ અને શાકલ શાખાનું ઐતરેય. એ સાથે કૌષીતકિ આરણ્યક અને ઉપનિષદ તેમજ ઐતરેય આરણ્યક અને ઉપનિષદ મળી આવે છે. એ રીતે દરેક વેદ ‘મંત્રસંહિતા, ‘પ્રાલિંગુ ‘આરણ્યક’ અને ‘ઉપનિષદ’ એ પ્રકારના ચાર ભાગોમાં નોંધ મળે છે. આશ્વલાયન-ગૃહ્ણસૂત્રોના તર્ફણું પ્રકરણુમાં શાંખાયન અને ઐતરેયનાં તામ મળી આવે છે.

કૌષીતકી પ્રાલિંગુ-એતે ‘શાંખાયન’ પ્રણ કહે છે. કુષીતક ઋષિના પુત્ર કૌષીતક મુખ્ય ઉપદેશક-મંત્રદ્રષ્ટા છે, એમાં ત્રીસ અધ્યાય છે અને અમિહેત્ર દર્શા-પૌર્ણિમાસ ચાતુર્માસ્ય વગેરે હોમ અને ધાર્ષિનાં સ્વચ્છન કરી, મુખ્યત્વે સોમયાગનાં વિધિવિધાનો પ્રયોગો ઇપકથાનકો વગેરેની રજૂઆત છે. યજાને એક પ્રતીક ગણો તો લિંગની બધી પ્રક્રિયાઓનાં દર્શાન એમાં થાય. યજાના ક્ષિયાકાંડાને વળગી ન રહેતાં એનાં રહ્ણસ્ય જણુનાર યારિક અહસ્યાની વિશેષ સહૃત્તા મેળવે છે. આ પ્રકારનું સ્વચ્છન આ પ્રાલિંગુંથના અભ્યાસથી તરી આવે છે.

ઐતરેય પ્રાલિંગુ-ઉપરના પ્રાલિંગુંથના વિષયોનું વિશદ વર્ણન મળી આવે છે. એના દ્રષ્ટા મહિદાસ ઐતરેયનો ઉલ્કેખ આ રીતે છે : ‘એતત્ હ સ્મ વૈ તદ્ વિદ્ધાનાહ મહિદાસ ઐતરેયः । (એ. આ. ૧,૮,૨) એના દીર્ઘાળવન સોમયાગના ત્રણુ સવન સાથે ધટાવતાં છાંદોઽય ઉપનિષદ (૫,૧,૬,૭) માં જણુાયું છે કે, ‘એ સાચે, એક સો સોળ વર્ષ’ સુધી જાયા હતા; એમાંનાં ચોનીસ વર્ષ

प्रातःसवन ते भाग्नभूयु, चुंवाणीस वर्ष माध्यंदिन सवन ते यौवन, अने छेले
अडतालीश वर्ष सायंसवन ते घडपणु गणाय छे।'

ऐतरेय खालणुनी शङ्कात आ राते छे : अग्निर्वै देवानामवमो, विष्णुः
परमः । तदन्तरेण सर्वा अन्या देवताः । (अ. अ. १,२,१)

सोमयागने अग्निष्टोम कहे छे. अनी शङ्कातमां यज्मानने यज्ञनी दीक्षा-
आपवामां आवे छे; ए माटे दीक्षणीया ईष्टि (याग) करवानो कल्पो छे. आ
ईष्टिमां अग्नि अने विष्णु ऐ मुख्य ईष्टदेव छे, तेमने माटे पुरोडाश=हवि-
अग्नियार, कपालो (छाडियां)मां तैयार करवानो छे, तेन 'आग्नावैष्णव पुरोडाश'
कहे छे. हवे अग्नि पृथ्वीनो हैव छे तेथा अने हैवामां अवम-पहेलो (नीचेनो)
हैव कल्पो छे. विष्णु आदित्यहै आकाशनो हैव छे तेथा अने परम-छेलो
(उपरनो) हैव कल्पो छे. बीज वायु वर्गे देवो आकाश अने पृथ्वीनी वयमां
रहेला छे. ऋग्वेद संहितानी शङ्कात अग्निस्कृतथी थाय छे अने पहेला.
मंडणनां भावीसमा सूक्तनी छेली छ ऋग्याओमां विष्णुनी स्तुति छे. वयलां
सूक्तोमां वायु दृढ भरुत अने विश्वदेवानां वर्णन छे. ए रीते ऋग्वेद संहिताना
कम उताववामां पृथ्वी 'खालणु'नी व्याख्या उपयोगी बने छे.

ऐतरेय खालणुमां नानां आप्यान धणुं छे, सौपर्णी आप्यान मोटुं छे..
तेमां स्वर्गमांथी सोमने पृथ्वी पर लाववानुं सुंदर वर्णन छे. अमां जग्नाव्या.
अमाणु गायत्री त्रिष्टुप. अने जगती त्रणु ज मुख्य छंद छे. बीज छंद ए.
त्रणु वर्ग साथे नेडायेल छे. 'एधा छंद पहेलां चार चार अक्षरेना हता..
जगती अने त्रिष्टुप सोम लेवा स्वर्गमां गया, त्यारे अओना कुमराः त्रणु अने.
एक अक्षर जता रहा. तेथा जगती अकाक्षरा रही अने त्रिष्टुप त्रणु अक्षरेना.
रहो. गायत्री स्वर्गमां जड्ने सोम लाई आनी, साथे छंदोना चार अक्षर पृथ्वी
लेती आवी, तेथा गायत्रीने आठ अक्षर थया. गायत्रीचे पोताना आठ अक्षर
त्रिष्टुपने आप्या तेथा त्रिष्टुप अग्नियार अक्षरेना छंद थयो. ए त्रिष्टुपना.
अग्नियार अक्षर जगतीने मणी गया, तेथा जगती छंद खार अक्षरेना थयो."

(३, २२)

शुनःशेपनुं आप्यान नेट्ला विस्तारथी अडी भगे छे तेट्लो विस्तार
बीज क्यांय नथी, आ क्थानुं भूक्त ऋग्वेदना पहेला मंडणना सात सूक्तेट
(२४ थी ३०)मां मणी आवे छे. शुनःशेपनुं नाम त्रणु ऋग्याओमां आवे छे =

શુનઃશોપો યમહૃદ ગુમીતઃ । (૧,૨૪,૧૨), શુનઃશોપો હૃદ ગુમીતઃ (૧,૨૪,૧૩),
શુનશ્રિચ્છેપં નિહિતં સહસ્રાદ (૫,૨,૭)

— જે શુનઃશોપ વરુણપાશો બંધાયો હતો, તેણે વરુણને આવાહન કર્યું.

ક્રાંકેદના પહેલા મંડળમાં ટ્રે અને નવમા મંડળમાં (૬,૩) દ્શ ક્રાંયાઓ છે, જેના ક્રાંપિ શુનઃશોપ છે. આ ક્રાંયાઓમાં અગ્નિ, ઈંદ્ર, સવિતા, વરુણ,
સોમ વગેરે દેવોની સ્તુતિઓ છે. અહીંના આપ્યાનમાં એ દેવોના પ્રસંગને ઉલ્લેખ આવે છે.

ક્રાંકેદિક લિઙ્ગેન્ક્રાં ર્થુ ધી એજા, (પૂના, ડૉ. હરિયપા)માં આ કથાને ઉલ્લેખ કરતાં જણાવ્યું છે કે, ‘શુનઃશોપને વરુણપાશથી મળેલી મુક્તિ વૈદિક
તથ્ય છે, ઔતરેય ખાલણ ઉપરાત સર્વાનુકમળી શાંખાયન-શ્રૌતસૂત્ર હરિવંશ
ભાગવત વગેરેમાં આ આપ્યાન મળી આવે છે. ‘શુનઃ’ એટલે સુખનો ‘શોપ’ એટલે
‘થાંબલો’—Pillar of happiness— એ પ્રમાણેની વ્યાપ્તયા ડૉ. હરિયપાએ કરી છે.

ક્રેટલાક વિવેચણોએ આ કથા પરથી વેદકાળમાં નરમેધ હોવાની વાત જોડી
કાઢી છે, પરંતુ ઔતરેય ખાલણ (૨,૮)માં તો નરમેધના નિષેધનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ
છે. જે કથામાં આટલો વિસ્તાર છે તે પુણ ખતાવે છે કે નરમેધનો સંભવ નથી.
હું, વરુણના પાશને આલંકારિક રૂપ આપવામાં આવ્યું છે અને એનું આધ્યાત્મિક
રૂપ સમજવા માટે શુનઃશોપની મૂલ ક્રાંયાએ વાંચવી જોઈએ.

અગ્નિ : સુખય દેવરૂપે

અગ્નિવૈસ સર્વા દેવતાઃ । (અ. પ્રા. ૧,૧), અગ્નેર્વા એતા. સર્વસ્તત્તનો યદેતાઃ ॥
(અ. પ્રા. ૬,૪)

અગ્નિ સાચે જ બધા દેવોનાં રૂપ છે. આ દેવો છે તે બધા તો અગ્નિના
શરીરનાં બધાં અંગ છે.

આમ શરૂઆતમાં બતાવીને પછી જણાવ્યું કે ‘અગ્નિની જે પ્રજ્વલનની
વિવિધ ક્ષિયાએ છે, તેઓમાં જુદા જુદા દેવોનો અંતર્સ્રાવ થાય છે; જેમણે અગ્નિનું
પ્રજ્વલન એ તો વાયુ છે; એ રીતે વહેંચાઈને પ્રજ્વલન થવું તે ઈંદ્ર અને વાયુ
છે. સળગતી વખતે જે નીચે ઉપર થવું તે ઊઠ્યા અને નિહર્યા તે મૈત્રાવરુણ
છે. એ અરણિયુચોનાં ભંથન તે એ અશ્વિનીકુમાર છે. બ...બ...ના જાંચા અવાજથી
સળગવું એ ઈંદ્ર, એક છતાં અનેક રીતે વહેંચાવું તે વિશ્વેદેવ અને સ્પષ્ટ રીતે
સળગતા રહેવું, તે એનું સારસ્વતરૂપ છે’ (અ. પ્રા. ૩,૪). આમ અગ્નિનાં અંગરૂપે
દેવોનાં વર્ણન જોવા મળે છે.

આજિ સાથે સોમ : વैદિક યાગોમાં સોમયાગ મુખ્ય છે, તેથી તો ઐતરેય ખાલણુમાં સોમયાગનું જ વળ્ણન છે. ઋગ્વેદમાં અગ્નિ અને ઈંદ્ર પછી સોમનું સ્થાન છે. ‘યજ્ઞનાં એ મુખ્ય તત્ત્વોમાં પહેલો અગ્નિ અને બીજો સોમ છે’ એમ ખાલણુમાં જળ્ણાવ્યું છે. ત્યાં કહ્યું છે કે, ‘અગ્નિ અને સોમ યજ્ઞની એ આંખ છે: ચક્ષુષી એવાગ્નીષોમી’ (૨,૬) ઋગ્વેદ (૧,૬૩,૫)માં જળ્ણાવ્યું છે કે, ‘અગ્નિ અને સોમ, તમે બંને ભેગા થઈને પરિશ્રમ કરેં છો, એ કારણે તો આકાશમાં પ્રકાશયુક્ત પદાર્થેને રાખવામાં આવ્યા છો.’

સોમનું વળ્ણન વાંચતાં એક વાત તો નિશ્ચિત છે કે, ખ્રબ્માંદ્ભરમાં સોમ-તત્ત્વ વ્યાપીને રહેલ છે, જેમાં અમરપણું અને પ્રકાશ આપવાનો ધર્મ એ એ દિવ્ય ગુણું રહેલા છે, આથી સોમને પળું અગ્નિની જેમ સર્વાઃ દેવતાઃ (૨,૩) કહેલ છે. એ સોમ અમર છે અને એ સ્વર્ય પ્રકાશ(અગ્નિ)દ્વારા પળું છે. અમૃત કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે એનો કદી નાશ થતો નથી, એ રસઃપે બુધા પદાર્થેમાં વિદ્યમાન છે. અગ્નિમાં સોમની આહૃતિ આપ્યા પછી પળું એ નાશ પામતી નથી; એ જ એનું અમરપણું છે.

સોમને ઔષધિ-વનસ્પતિદ્વારે અનેક ટેકાળે વળ્ણવેલ છે. યજ્ઞ માટે સોમ ‘ખરીદવામાં આવે છે (૧,૧૨) સોમને પથ્થર પર પીસવામાં આવે છે (૩,૪૦), ‘સોમથી માદન થાય છે (૬,૨). સોમપાનનું મહત્ત્વ અનેક રીતે વળ્ણવેલ છે. (૭,૩૪)

અગ્નિહોત્રનું રહસ્ય

ઐતરેય ખાલણુ (૨૫, ૬,૭)માં અગ્નિહોત્રનું વળ્ણન કરતાં પ્રજ્ઞપતિએ સર્જાલા સર્જે પદાર્થોના સારદ્વપે ઓંકારને બતાવ્યો છે; એ ઉપરાંત ચાર વેદના ઋત્વિન્દે, એમનાં કર્મો અને અર્થર્વેદના જ્ઞાતા ખ્રબ્માની વિશેપ જવાણદારીનું સ્પષ્ટ દર્શિન કરાવ્યું છે.

સ ઋત્સ્વે હૌત્રમકરોત् યજુષા આધ્વર્ય સામ્નોદ્ગીથમ् । તદેતત્ત્ર ત્રયૈ વિદ્યાયૈ
જુંક, તેન બ્રહ્મત્વમકરોત् (અ. ખા. ૨૫, ૭,૩ ૨)

એ પ્રજ્ઞપતિએ (ઋગ્વેદની) ઋત્યાઓનો સંખ્યાંધ જોડી, હોતાના કર્મને શસ્ત્ર-શંસનની સાથે જોડયું, (યજુર્વેદના) યજુઓ મંત્રોને જોડી, અધ્વર્યુના કર્મને યજ્ઞના મુખ્યકર્મ સાથે જોડયું અને (સામવેદના) ગીતને ઉદ્ગતાના ઉદ્ગીથ-દાનની સાથે જોડયું. એ ત્રયું વિદ્યા વેદની શૈક્ષિકો છે: ઋત્યાઓ યજુઓ અને સોમ, એ ત્રયું વિદ્યાઓને સાથે લઈ એ પ્રજ્ઞપતિએ (અર્થર્વેદના) ખ્રબ્મ-મંત્રોના કર્મને જોડીને ખ્રબ્માનું તૃટેસ્થ-સાખીકર્મ જોડી દીધું.

ત્રણવેદનાં કેટલાંક સૂક્તો : :

ત્રણવેદનાં દશ મંડળ છે, તે દરેક મંડળની શરૂઆત અગ્નિથી થાય છે અને તે પછી ઈક્રનાં સૂક્તો આવે છે. પવમાન સોમ વિષેનું તો એક આખું નવમ મંડળ છે. તે ઉપરાંત દરેક મંડળની શરૂઆતમાં તેનાં સૂક્તો હોય છે. એ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો અગ્નિ, ઈક્ર અને સોમ તે મુખ્ય દેવો યજની પ્રક્રિયા પ્રમાણે ગોડવાયા છે; તેને અનુસરતાં સામવેદમાં અગ્નિવિષેનાં સૂક્તો આપનેય, ઈક્ર વિષેનાં ઐંદ્ર અને સોમ વિષે પાવમાન સોમ મુખ્યત્વે ત્રણુ કાંડોમાં સંકલિત છે, તે પણીના યજ્ઞાવેદમાં યજ્ઞકુમ પ્રમાણે દર્શાપૂર્ણમાસેષ્ટિ, અગ્નિહોત્ર અને સોમયાગના ઈષ્ટહેવ ઈક્ર, અગ્નિ અને પવમાન સોમ છે; તે જ રીતે અર્થવ્ર્વેદમાં પણ અગ્નિ, ઈક્ર અને સોમનો કુમ સચ્યવાયો છે. એ વિષે શતપથ બ્રાહ્મણુ (૧,૬,૩,૨૦-૨૨)માં જણાવે છે કે :

સર્વ દેવોને અપાતી આહુતિઓનો આધાર અગ્નિ છે, સેમ બધા દેવોની આહુતિ છે અને ઈક્ર તો બધા દેવોમાં શેષ છે. આમ આ ત્રણુ દેવો મુખ્યત્વે એક ઇપ છે :

સ હાગ્નિનું રૂવાચ ‘મર્યેત્વ વઃ સર્વેભ્યો જુહ્બતુ તદ્વોડહ’ મથિ આભજામિ’ ઇતિ । તસ્માદગનૌ સર્વેભ્યો દેવેભ્યો જુહતિ । તસ્માદાહુઃ –‘અગ્નિઃ સર્વાઃ દેવતાઃ’ ઇતિ ।

તે અગ્નિએ જણ્ણાંબ્યું : તમે મારામાં હોમ કરો. હું બધા દેવોને ભાગ આપું છું. આથી બધા દેવો માટે અગ્નિમાં આહુતિ આપે છે. તેથી ખત્મવાદીએ જણાવે છે કે ‘અગ્નિ બધા દેવોનાં ઇપ છે.’

અથ હ સોમ ઉવાચ, મામેવ વઃ સર્વેભ્યો જુહ્બતુ તદ્વોડહ’ મથિ આભજામિ ઇતિ । તસ્માત્ સોમં સર્વેભ્યો દેવેભ્યો જુહ્યતિ । તસ્માદાહુઃ –‘સોમઃ સર્વા દેવતાઃ’ ઇતિ ।

તે પણી સોમે જણ્ણાંબ્યું, ‘તમે બધા દેવો માટે મને જ આહુતિ આપો. હું બધા દેવોને ભાગ આપું છું, માટે બધા દેવો સોમની આહુતિ આપે છે : તેથી ખત્મવાદીએ જણાવે છે : ‘સોમ બધા દેવોનાં ઇપ છે.’

અથ યદિન્દ્રે: સર્વૈ દેવાઃ તસ્થાનાઃ તસ્માશહુઃ ‘ઇન્દ્રઃ સર્વા દેવતા ઇન્દ્રજ્યેષ્ઠ દેવા ઇતિ । એતદ્ધ વૈ દેવાઃ ત્રૈધૈકદેવત્યા અમ્ભવન् ।

‘त्यारभाद बधा हेवे। धंदमां हाजर हेय छे; तेथी अबवादीओ। कहे छे : धंद-
बधा हेवोनां ३५ छे. हेवोमां धंद ओष्ठ छे. आम अग्नि, सोम अने धंद त्रणु हेवो.
एक हेवना ३५े मुख्य छे.’

आ वेहोनां संक्लनमां यशपध्यति समजवामां आवे, तो तेना विषयो। सम-
जवा सरण पडे. जे के यज्ञ पध्यति डेवण ३६ थवाथी अने मंत्रानां अर्थानुसंधान-
करतां मंत्रोनी प्रक्रिया ७ मुख्य बनी जवाथी अर्थाण्याध तरङ्ग दुर्लक्ष आपवामां
आव्युः। आथा निरुक्तकारने जणाववुं पडयुं के, ‘वेद भणीने जे अर्थ न जाणे तो-
त स्थाणु-जड थड नेवे गणाय. जे अर्थ जणुनार छे, साचे ७ ते बधां-
कृत्याणु मेणवे छे. ज्ञानथो तेनां पाप घेवातां, ते परम शुभ स्वर्गने पामे छे.’”

आ हेवोनी व्याख्या आपतां निरुक्तकार जणुवे छे :

अग्निः कस्मात् अग्नीभैर्वति अग्रं यज्ञेषु प्रणीयते अंगं नयति ।

तेन अग्नि शाथी क्षेत्रो ? कारणु के ते आपणो अग्रेसर बने छे, तेन यज्ञमां
पहेलां घोलाववामां आवे छे, जेमां ते प्रवेश करे छे, तेन पेतानुं ३५ आपे छे..

इन्द्रः इरां द्वनाति इन्द्रवे द्रवति, इन्द्रे भूतानि, प्राणान् समैधन्, इदं करणात्,
इदं दर्शनात् इन्दर्ति वा ।

ते धंद छे, जे धरा-अन्ननां भीजने तेउ छे, जे सोमना रसने वहापे
छे, जे बधां भूत-प्राणीओने चेतावे छे, जे प्राणुने प्रकाशित करे छे. जे अट
जगतनी रचना करे छे, जे विश्वने ज्ञाने छे, अने औश्वर्य मेणवे छे.

ओषधिः सोमः सुनोतेः, यद् एनाम् अभिपुण्वति ।

सोम ओषधि छे तेन वाटवाथी वाटी-भोसीने तेमांथो रस काढे छे.

‘यत् ते सोमं दिवि ज्योतिः हे सोम आकाशमां तमे द्विष्य ज्योति छे।

सोमो नूनमेष तद् देवानाम् अन्नम्—सोम ते हेवोनुं अन्न छे.—मैत्रायणी भंडिता—
आ सोम अन्न छे. अने अग्नि तेम ७ धंद अन्नाद छे. सोमयागमां ते सोमना
रसनां पान करी हेवो अभृत बने छे.

‘पितृ ते अब्लाते’नी द्रष्टिए जेईए तो आ शरीरमां रहेल वाणी अग्नि-
छे, प्राणु धंद छे अने रस सोम छे. आधिलौतिक अग्नि पृथ्वीमां, धंद अंतरिक्षमां
अने सोम स्वर्गमां वसे छे. अग्नि ते यज्ञने। पुरोहित छे; धंद हेव छे अने
सोम अन्न देवा छतां अग्नि अने धंदनी जेम चेतन हेव छे. चार वेहोमां
वीस हजार जेटका मंत्रो छे; तेमां धंदना चारेक हजार, अग्निना त्रिशुक हजार अने
सोमना बारसो अक्सड मंत्रो छे.

અભિનાં કાર્ય

કંડવેદ સંહિતા પહેલું મંડળ પહેલું સ્ફૂર્ત

કંપિ મધુમણંદા વૈશ્વામિત્ર દેવ અભિ છાંદ ગાયત્રી:

આ પહેલા સ્ફૂર્તમાં નવ ઋચાયો છે, તેને ત્રણુ ત્રણુ તૃય પ્રમાણે યજાકાર્યમાં વિનિયુક્ત કરવામાં આવે છે. સોમયાગની વહેલી સવારે પક્ષીઓ પણ જાયાં ન હોય ત્યારે પ્રાતરનુવાંક શસ્ત્ર ગવાય; તેના મુખ્ય દેવ અજિન, અભિનીકુમાર અને ઉપા છે. સવાર થતાં સુધી સૂક્તો ગવાના ક્રમમાં કંડવેદનાં ધણું સૂક્તોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. પહેલા મંત્રમાં અહીં અજિનને યજના પુરોહિત દેવ અને ઋત્વિજ હોતા અને રમણીય ધન સાધનો—રતન ધારણુ કરનાર કહેલ છે, તે પ્રમાણે ખીજ અને નીજ મંત્રમાં પુરોહિતઙ્કે, ચોથામાં દેવ અને ઋત્વિજઙ્કે, પાંચમામાં હોતા અને ષષ્ઠીમાં રતનધાતમ ઝે જણાવી, છેલ્લી તૃય (ત્રણુ ઋચા) માં અજિનના પ્રલાવનું બણ્ણું છે. આ પ્રમાણેની સંગતિ કરવાથી અર્થાધમાં સરળતા નેવાને મળે છે.

અગ્રિમીક્રે પુરોહિતં યજસ્ય દેવમૃગ્વિજમ् । હોતારં રતનધાતમમ् ॥૧॥

અમે તે અજિનની સ્તુતિ કરીએ છીએ, જે યજના પુરોહિત ધ્યાદેવ ઋત્વિજ હોતા અને રતન ધારણુ કરવામાં ઉત્તમ છે.

અજિન યજના પુરોહિત છે, તેમ જ તે દેવોને યજમાં બોલાવી લાવે છે, તેથી તેમની સ્તુતિ અનેક ઋષિઓ કરે છે :

અગ્રઃ પૂર્વેમિક્રોષિમિરીડયો નૂતનૈરૂત । સ દેવાન् એહ બક્ષતિ ॥૨॥

પૂર્વના અનેક ઋષિઓ તેમ જ નૂતન ઋષિઓએ તે પ્રસિધ્ધ અજિનની સ્તુતિ કરી છે. તે અજિન અમારા આ યજમાં ઈદ્ર વગેરે દેવોને વહન કરી લાવે છે. અર્થાત જેમ રથમાં બેસાડી અતિથિને બોલાવે તે રીતે અજિન ઈદ્ર વગેરે દેવોને બોલાવી લાવે છે. આમ ઈદ્ર વગેરેનાં આહવાન કરવામાં અભિ આગળ રાખવામાં આવે છે.

જેમ અજિન દેવોના પુરોહિત છે. તેમજ તે અજિન યજમાનનાં પોષણુ કરે છે :

અગ્રિના રયિમશ્વત્ પોષમેવ દિવેદિવે । યશસં વીરવત્તમમ् ॥૩॥

એ અજિનની સ્તુતિ કરવામાં આવે અને તેમને યજમાં બોલાવી હવિ આપવામાં આવે, તો તે અજિન યજમાનને ધન સાધન આપે છે, જે ધન સાધન દ્વિસે દ્વિસે પોષણુ કરે છે, જે યશ વધારે છે, તેમ જ જેથી ઉત્તમ પ્રકારના વીરપુત્રો પ્રાપ્ત નથીય છે.

નેમ યજુમાં પુરોહિત આચાર્ય હોય તે યજુમાનનાં હિત સાધે છે; પરંતુ દેવોનાં હિત સાધવાના અધિકાર તેમની પાસે નથી; જ્યારે અગ્નિ પુરોહિત બની દેવો અને યજુમાન બાંનેનાં હિત સાધે છે. તે ઉપરાંત તે યજના ધષ્ટદેવ બની દૂદ, સોમ વગેરે દેવોનો સાથે દેવ બની આહુતિઓ ગ્રહણ કરે છે :

અગ્ને યં યજુમધ્વરં વિશ્વતઃ પરિભૂરસિ । સ ઇદ્દ દેવૈષુ ગર્ઢતિ ॥૪॥

સાચે જ, હે દેવ અગ્નિ, ને યજુમાં તમે સત્તાધીશ દેવ બની બધીઓ બાળુઓ પ્રલાવ જમાવો છો, તે યજ તો દેવોને રાજુ કરવા માટે તેમની પાસે પહોંચી જય છે, કારણું કે આ યજ તો અધ્વરે - એક વિશેષ માર્ગ છે, જ્યાં કોઈપણ પ્રકારની હિંસા થતી નથી અને જ્યાં દ્વાધ પ્રકારના લય નથી. અગ્નિ પુરોહિત છે, ઋત્વિજ છે, દેવ છે, વિશેષ કરીને તે હેતા છે, ને દેવોને બોલાવી યજુમાં સાથે ખેસે છે :

અમિરોતા કર્વક્તુઃ સત્યઃ ચિત્રશ્રવસ્તમઃ । દેવો દેવેમિરાગમત् ॥૫॥

ને અગ્નિ દેવ છે; તે યજુમાં આહુતિઓ લેવા માટે ખીજ દેવોની સાથે આવી પહોંચે છે. એટલું જ નહિ તે અગ્નિ હેતા છે, ને ખીજ દેવોને બોલાવી લાવે છે. તે કવિંદું છે; અર્થાત્ તેમનાં એકએક કર્મ અને સંકલ્પ કવિની નેમ કુંતિકારક છે. તે પોતે સત્યના સ્થાપક છે તેમજ તેમના વિશેષ યશ બધે ઠેકાણો: પથરાયેલા છે.

ને અગ્નિ પુરોહિત છે, દેવ છે, તે સાચેસાચ યજુમાનના પ્રિયજ્ઞન છે; ને તેનાં કલ્યાણ કરવામાં સદા સાવધાન રહે છે :

યદ્ અંગ દાશુયે ત્વમ् અગ્ને ભર્દ્ય કરિષ્યસિ । તવ ઇત્ તત્ સત્યમંગિરઃ ॥૬॥

હે અંગ પ્રિયજ્ઞન અગ્નિ, અંગારાના રૂપે યજુમાં પ્રગટ થતા હે અંગિરા, તમે તો સાચેસાચ સત્યનિષ્ઠા રાખો છો, તેને કારણું, ને યજુમાન તમને હવિનાં દાન કરે છે, તેનાં તમે બાહું કલ્યાણ કરશો.

અગ્નિ ડેવળ યજ સમયે જ પ્રગટ થાય, એમ નથી; તે તો સદા જગૃત રહેણે, સાંજ સવારે ને દિવસે દિવસે તેમની ઉપાસના કરવામાં આવે છે, તે વિષે જણુંબે છે :

ઉપ ત્વા અગ્ને દિવેદિવે દોષાવસ્ત્ર ધિયા વયમ् । નમો ભરન્ત એમસિ ॥૭॥

હે દેવ અગ્નિ સાંજ સવારે દિવસે દિવસે અમે તમારી પાસે સમજણુપૂર્વક. આવી

પહેંચીએ છીએ તેમ જ તમારે માટે નમસ્કારનાં વચન ભરીએ છીએ અર્થાત् તમારાં અનુષ્ઠાન કરવામાં જ અમારો સમય સંકળ કરીએ છીએ.

ને અગ્નિની ઉપાસના સૌ જનો કરે છે, તે અગ્નિ બધે બિરાજે છે. તે રીતે યજમાનની અગ્નિનશાળામાં પણ વૃધ્ધિ પામે છે :

રાજન્તમધ્વરાણાં ગોપામૃતસ્ય દીદિવમ् । વર્ધમાનં સ્વે દમે ॥૮॥

અમે યજમાનો ને અગ્નિને મેળવીએ છીએ, તે અગ્નિ અધ્વર-યજમાં બિરાજ-માન થાય છે, તે ઋત-ઋળુતાના રક્ષક છે, વાર-વાર પ્રદીપ્ત થાય છે તેમજ દરેકના ધરમાં તે વધતા રહે છે. ને કુ અગ્નિ પોતે સ્વયંપ્રકાશ છે, તો પણ તે યજમાન પાસેથી આહુતિની ધર્મા રાખે છે, એજ રીતે જાનરૂપ અગ્નિ સ્વયં પ્રકાશ છે, ચરંતુ તે માટે અજ્ઞાન દૂર કરવાના પુરુષાર્થની અપેક્ષા જાનાગ્નિ રાખે છે.

અગ્નિ પ્રિયજ્ઞન છે તે સાથે તે પાલક પિતા બની ઉત્તમ પ્રકારની લેટ આપે, તે વિષે જણાવે છે:

સ નઃ પિતેવ સૂનવે અગ્ને સૂપાયનો ભવ । સચ્ચસ્વા નઃ સ્વસ્તયે ॥૯॥

નેમ પિતા પરહેશથી આવે ત્યારે પુત્રને માટે સારી લેટ સોગાદ લાવે છે, એજ રીતે હે અગ્નિ તમે અમારે માટે સારી લેટ લાવનાર બની રહેા, તેમજ અમારાં સ્વસ્તિ-સુખ માટે તૈયાર થાઓ.

ઈદ્રનાં પરાક્રમ

**પહેલું ભંડળ : અત્રીસમું સૂક્તા ઋક્યા પંદર ઋષિ હિરુયસ્તુપ
આંગિરસ, દેવ ઈંદ્ર છંદ ત્રિષ્ટુપ**

વેદમાં ઈંદ્રને દેવરાજ ગણ્યા છે. તેમનાં પરાક્રમો રજૂ કરતી આ એક ગાથા છે, તેને ધતિહાસ ગણ્યી શકાય. નેકે તે મુખ્યત્વે અંતરિક્ષના દેવ છે. વાયુ, વરસાદ, વિજળી, જલ તેમને વશ રહે છે. અહિકુળમાં પેદા થયેલ વૃત્ત અંતરિક્ષના જલને રોકી રાખે છે, મોટા અંધકાર ઝેલાવે છે અને દેવોને આકુળ વ્યાકુળ કરી નાખે છે. ઈંદ્ર હાથમાં વજ લઈ તેના પર આકુમણ કરે છે. બંને વીરો વર્ષે મોટાં યુદ્ધ થાય છે. વૃત્તની ભાતા દ્બુ તેના બચાવમાં આવી પહેંચે છે, તેને પોતાના વિશાળ દેહમાં ઢાંકી હે છે, તાપણ ઈંદ્ર તેને નીચેથી પ્રહાર કરી, તેનો સંહાર કરે છે.

ઇંદ્રનાં પરાક્રમ તથી પણ વિશેષ છે. તે સ્વર્ગના દેવ છે, તે ઉષા અને સૂર્યને પ્રકાશ આપે છે. પૃથ્વી પરના અગ્નિને તે સમિક્ષ-પ્રકાશિત કરે છે. તેમની

સેનામાં એગણુપચાશ મરુતો છે. જ્ડ અને ચેતન પર તેમનો પ્રભાવ છે. તે રાજ છે, તે ભગવાન છે, સર્વ વ્યાપક ધીશ્વર છે, તે યજ્ઞમાં આવે છે, આહૃતિઓ લે છે, વિશેષ રીતે તેમને સોમરસ અત્યંત પ્રિય છે. તેથી તેમના ઉત્સાહમાં અનેક ગણો વધારો થાય છે: અહીં રજૂ થયેલ સ્ફૂર્ત નમૂનેદાર છે :

ઇન્દ્રસ્ય નુ વીર્યાણ પ્રવોच્ચ યાન્ત્રે ચકાર પ્રથમાનિ વજ્ઞી ।

અહન્નહિમ् અનુ અપસ્તતર્દ પ્રત્રક્ષણ અભિનત્ત પર્વતાનામ् ॥૧॥

વજ્ઞ ધારણુ કરનાર ને દુદ્રે વિશેષ મહુત્ત્વનાં પરાક્રમ કર્યાં, તે વિષે અમે જણાવીએ છીએ : તેમણે અહિને મારી નાખ્યો, તે પાછળ પાણી છૂટાં કરી આપ્યાં અને પર્વ પર્વમાં રહેલ-પર્વત મેધેમાંથી જલના સ્નોત લેઢી નાખ્યા.

અહન્ન અહિં પર્વતે શિશ્રિયાણ ત્વદ્ધાસ્મૈ વજ્ઞ સ્વર્ય તત્ક્ષ ।

વાશ્રા ઇવ ધેનવઃ સ્યન્દમાના અછ્જઃ સમુદ્રમ् અવ જગુરાપઃ ॥૨॥

પર્વ પર્વમાં રહેલ મેધમંડળમાં ભરાઈ રહેલ આહિને તેમણે મારી નાખ્યો. તેમને માટે ત્વદ્ધા કારીગરે તીક્ષ્ણ વજ્ઞ ધરી આપ્યું હતું. નેમ અપોરે ગોચરમાં ગચ્છેલી ગાયો. ગોશાળામાં રહેલાં વાછડા યાદ આવતાં વેગલર હોઠી આવે એમ જ અંતરિક્ષનાં જલ સમુદ્ર તરફ વેગથી ધસમસતા હોડવા લાગ્યાં.

વૃષાયમાણો અવૃણીત સોમં ત્રિકદુકેષુ અપિબત્ત સુતસ્ય ।

આ સાયકં મધવાદત્ત વજ્ઞમ અહન્નેનં પ્રથમજામ્ અહીનામ્ ॥૩॥

નેમ અંધક વૃષભ ઉત્સાહમાં આવી જય એમ જ આ દુદ્ર ઉત્સાહમાં આવીને સોમરસને પસંદ કરે છે. ત્રણ કદુક-સોમયાગઃ જયોતિ ગૌ અને આયુમાં તૈયાર થયેલ સોમરસના અંશનાં તે પાન કરે છે. મધ-મખ-યજ્ઞમાં બોલાવેલ તે મધવા દુદ્ર સાયક-સજ્જ કરેલ વજ્ઞને ધારણુ કરે છે. નેથી તેમણે અહિનો નાશ કર્યો; ને અહિ મેધમંડળમાં પ્રથમ જન્મેલ અહિ-મેધ ગણ્યાય છે.

યદિન્દ્ર અહન્ન પ્રથમજામહીનામ્ આત્ત માયિનાં અમિનાઃ પ્રોત માયાઃ ।

આત્ત સૂર્ય જનયન દ્યામ્ ઉષાસં તાદીતના શત્રું ન કિલા વિવિત્તે ॥૪॥

સાચે જ હે દુદ્ર અહિ-મેધમંડળોમાં પહેલા જન્મેલ અહિને તમે મારી નાખ્યો. તેથી તો માયાવી અસુરોની માયાએ ભપાઈ ગઈ અને તેમનો નાશ હણી નાખ્યો. તમે તો સાચે જ અંધકાર દૂર કર્યો, તેની સાચે જ તમે સૂર્યને તેમજ ઉપાકાળમાં ચમકતા આકાશને પ્રગટ કરી દીધાં. આમ અંધકાર દૂર થતાં ને પ્રકાશ ઝેલાતાં તમારે કોઈ શત્રુને જણુવાનો રહ્યો નહિ.

अहन् वृत्रं वृत्रतरं ध्यंसम् इन्द्रां वज्रेण महता वधेन ।

स्कन्धांसीव कुलिशोना विवृक्षणा अहिः शयत उपपृक्त पृथिव्याः ॥५॥

જેણે આકાશને અંતરિક્ષમાં અંધકારના આવરણ ડેલાવનાર અનેક વૃત્ર-રાક્ષસોના અગ્રણી વૃત્રને તો મોટા ધા કરનાર વજથી હણી નાખ્યો; જેના ખલા અણુ જુદા પડી ગયા. જેમ વૃક્ષનાં થડ અને ડાળ કુહાડીથી છેદાઈ જય એમજ તે અહિ ખલા છેડાતાંની સાથે જ આધાર વિનાને થઈ પૃથ્વી પર પડી ગયો.

अयोद्धेय दुर्मद आहि जुहे महावीरं तुविबाधम् क्रडंपम् ।

नातारीद् अस्य समृतिं वधानां सं रुजानाः पंपिष इन्द्रशत्रुः ॥૬॥

જેણે પોતાના જેવો ચોધ્યો જ ડેાઈ. ન હોય, એમ ખોટા મદમાં આવેલ વૃત્ર ઈંદ્રને યુધ્યમાં આહવાન આપતો હતો, જે ઈંદ્ર મહાનીર, અનેક શત્રુઓના નાશ કરનાર અને ઋજુષ શત્રુઓના રસકસ ઉપાડી લેનાર છે. તેમણે જે જે શત્રુઓનો નાશ કર્યો હતો, તેની તુલના આ વૃત્ર કરી શકે એમ નહોતો. આમ ઈંદ્ર જેનો શત્રુ છે, એવો વૃત્ર પ્રાણુરહિત થઈ નદીઓમાં પડ્યો. તથા તેણે નદીઓનાં જલ છિન્ન લિન્ન કરી નાખ્યાં.

अपात् अहस्तो अपृतन्यद् इन्द्रमास्य वज्रमघि सानौ जघान ।

बृष्णो वधिः प्रतिमानं बुभूषन् पुरुत्रा वृत्रो अशयद् व्यस्तः ॥૭॥

વજથી જેના પગ અને હાથ કપાઠ ગયા છે, એવો વૃત્ર ઈંદ્રની સામે યુધ્યે ચઢ્યો. હતો. તેના પર્વત જેવા વિશાળ ખલા પર ઈંદ્રે વજના પ્રહાર કર્યા. જેમ ડેાઈ નખુંસક માણુસ વીરજનની જેમ પરાક્રમ કરવા તૈયાર થાય એવી જ રીતે આ વૃત્ર યુધ્યે ચઢ્યો. હતો. પરંતુ તે આખા શરીરે છિન્નલિન્ન થઈ જતાં પૃથ્વી પર લાંબો થઈને ઢળી પડ્યો હતો.

नदं न भिन्नम् अमुया शयानं मनो रुहाणा अति यन्त आपः ।

याः चिद् वृत्रो महिना पर्यतिष्ठद् तासामहिः पतसुतःशोः चभूव ॥૮॥

જેમ વરસાદમાં પાણી ઉલ્લરાધ નદીઓ જતાં બાંને કિનારા તોડી નાખે, એમ વૃત્ર ઢળી પડેલા વૃત્ર ઉપર ચઢીને પાણી વહેવા લાગ્યાં; જે જલ મતુષ્યોનાં મન હરી લેતાં હતાં. જ્યારે આ વૃત્ર પોતાના પરાક્રમથી જીવતો હતો. ત્યારે તો તેના પગ નીચે અહિ-મેઘ સુધ ગયો હતો. જે કે જલને પગ નથી, પણ તે વૃત્રના શરીરને ઓળંગીને જતાં હતાં, જે જલ તેના જીવતાં મેઘ મંડળની જેમ પગ નીચે રૂધાયાં હતાં.

नीचावया अभवद् वृत्रपुत्रा हन्द्रो अस्या अव वघरः जभार ।

उत्तरा सूः अधरः पुत्र आसीद् दनुः शये सहवत्सा न धेनुः ॥९॥

‘ वृत्र जेनो पुत्र छे, एवी धनु नाभनी माताए तेन पेतानी नीचे ढांका
राख्ये। हतो!; जेथो पेताना पुत्र पर वज्ञना प्रहार न थायः परंतु ते ईद्रे ते
मातानी नीचे रહेला वृत्र पर प्रहार कर्या हता. ए समये माता तो उपर रહेली
हती अने पुत्र नीचे हतो. जेम कामधेनु गाय पेताना वाणिजाने नीचे साचवी
राखी शयन करे, एम ज ए वृत्रनी माता पेताना पुत्रनी साथे सूधि गाध.

अतिष्ठन्तीनाम् अनिवेशनानां काष्टानां मध्ये निहितं शरीरम् ।

वृत्रस्य निष्यं विचरन्ति आपो दीर्घं तम आशयदिन्द्रशत्रुः ॥१०॥

ज्यारे पुत्र भरण्यु पाख्ये, त्यारे तेनुः शरीर जलनी अंद्र छुपाइ गयुः हतुः;
ए जलना प्रवाह रोकाया विना अने डेई डेकाणे भुक्तम् कर्या विना वहेवा लाभ्या
हता. आ पहेलां धन्दना शत्रुओ तो भेटा अधकार झेलाव्या हता.

दासपत्नीः अहिगोपा अतिष्ठन् निरुद्धा आपः पणिनेव गावः ।

अपां ब्रिलमपि हितं यदासीत् वृत्रं जघन्वान् अप तद् ववार ॥११॥

जेम पणिलोडाए गायेने गुक्षमां रुंधी राखी हती; एमज जलदेवीओने
वृत्रे रोकी राख्यां हतां; एथो तो आ दास वृत्र तेमने आधीन राखतो हतो.
ए अहि तेमनां रक्षण्यु करतो हतो. आम आ! जलदेवीओना वहेता दरवाजने वृत्रे
रुंधी राख्युः, ते वृत्रने ईद्रे भारी नाख्ये। अने जलदेवीओने छूटां करी आप्यां-

अश्व्यो वारो अभवस्तदिन्द्र सुके यत् त्वा प्रत्यहन् देव एकः ।

अजयो गा अजयाः शूर सोमम् अवासूजः सर्तवे सस सिन्धून् ॥१२॥

हे शरवीर ईद्र द्विष्य पराक्रमी एकाकी लागता ए वृत्रे तमारा वज्ञ पर
पहेलो प्रहार कर्यो, ते प्रहार तो भाँधी उडाडता घोडाना वाणना चामर जेवे।
साधारण्यु लाभ्यो हतो. तमे गायेने जुती लीधी तेमज तमे एकलाए सोमने जुती
लीधी। सात सात नहीओना प्रवाहेने वहेवा भाटे तमे छूटा भूझा दीधा.

नास्मै विद्युत् लन्यतुः सिषेघ न यां मिहमकिरद् हादुनिं च ।

इन्द्रश्च यद् युयुधाते अहिश्च उतापरीभ्यो मधवा वि जिग्ये ॥१३॥

आ वृत्रे ईद्र पर प्रहार करवा भाटे वीजणानी शक्ति छाडी, ते ईद्र सुधी
पहेंची ज नहि; ते ज रीते भेघ गर्जना अने भेघनां सिंचन् झेंक्यां, ते पण्य

પહેંચ્યાં નહિ. એ ઈદ અને અહિ-વત્તની વર્ણે તુમુલ યુધ્ધ મચી ઉઠ્યાં તેમાં વૃત્તે-
રચેલી ડેઢ માયા કામ આવી નહિ.

અહેર્યતારં કમપદ્ય ઇન્દ્ર હૃદિ યત્તે જગ્નુષો ભીરગંછત ।

નવ ચ નવતિ ચ સ્વવન્તીઃ ઇયેનો ન ભીતો અતરો રજાંસિ ॥૧૪॥

હે ઈદ, તમારા પર પ્રહાર કરનાર વત્તને મારી નાખ્યા પદ્ધી પણુ તમારા હૃદયમાં
ભય પેદા થયો કે તે મર્યાનથી. પણ ભલા તે પદ્ધી તમારા સિવાય ખીજે ડેઢ
યોધ્ઘો જ તમે કયાં જેયો હતો? સાચે જ જેમ ભયભીત થયેલ શ્યેન-ગરૂડ દૂર
પહેંચ્યી જથુ; એમજ તમે નવાણું નદીઓનાં પાણી પાર કરી દૂર ચાલ્યા ગયા હતા.

ઇન્દ્રો યાતોડવસિતસ્ય રાજા શમસ્ય ચ શ્રુંગિણો વજ્રબાહુઃ ।

સેદુ રાજા ક્ષયતિ ચર્બળોનામ્ અરાઙ્ નેમિઃ પરિ તા બભૂવ ॥૧૫॥

જેના હાથમાં વજ છે એવા આ ઈદ સ્થાવર-જડ અને જગમ-ચેતન પદાર્થોના-
રાજ છે. તે શાંત પાળેલાં અને શીંગડાવાળાં પશુઓના પાલક છે. તે સધળાં પ્રજા-
જોનાના રાજ બની, તેમની વર્ણે નિવાસ કરે છે. જેમ પૈડાંની ધરી પર બધા આરા-
નેડાય તેમજ ઈદની ચારેણાળું બધા પદાર્થો રહેલા છે.

પવમાન સોમ

નવાણું મંડળા : સૂક્ત ઈડ, ઋગ્વાચ્ચો ૨૪ ઋષિ દિવોદાસના પુત્ર મતર્દીન,
દેવ પવમાન સોમ છાંદ ત્રિષ્ટુપ

સોમ એક દ્વિત્ય ઔષધિ છે, તેનાં વેલ અને પાનને વાટી, લસોટી, ગાળી.
પાત્રમાં ભરવામાં આવે; તે એક એક ડિયાની સાથે ભંત ભણ્યાય અને તેમાં દ્વિત્યતા,
ચેતનતાનાંસાં સંચાર થાય; તે સોમને લસોટી રસ કાઢો, તે સુત સોમ બને, તેને
ઉનની ગળણુંભાં નાખી ગાળો, તે ચમકતો એક એક બિંદુ તે એક એક ઈંદુ-અંશ-
બને. તે ગળાતો સોમરસ ગતિ કરી પાત્રમાં ભરાય તે પવમાન સોમ બને; તે દ્વિત્ય-
પીયુષ ઈદને પ્રિય લાગે, તેથી ઈદના જિત્સાહ વધે અને તે પરાક્રમી બને, એટલું-
જ નહિ પવમાન સોમ પોતે ઈદ જેવા જ પરાક્રમી દેવ બની યુધ્ઘે ચઢે, શત્રુઓને
છુટે અને પરાક્રમી બને. એ સોમ વિષેનું આ સૂક્ત મહત્વ ધરાવે છે:

પ સેનાનીઃ શૂરો અગ્રે રથાનાં ગવ્યનેતિ હર્ષતે અસ્ય સેના ।

મદ્રાન् કૃષ્વન् ઇન્દ્ર હવાન् સખિભ્ય આ સામો વસ્ત્રા રમસાનિ ઘતે ॥૧૬॥

સેનાનો અગ્રેસર શરૂવીર સોમ શત્રુઓએ હરી લીધેલી ગાયેને પાણી લાવવા-
ઈંદ્રછે છે. તે યુધ્ઘમાં રથેની આગળ આગળ દોડે છે અને તેની સેનાઓ હર્ષ-

- પામે છે. ઈને આહુવાન આપવા બોલાવેલાં કલ્યાણુકારી સૂક્તોને તે સર્કળ બનાવે છે અને પોતાને ચાહનાર સભિજનો માટે તે વેગવાળા બની દૂધ દહી વગેરે ઉપકરણો અહુણુ કરે છે.

સમસ્ય હરિં હરયો મૃજન્તિ અશ્વહયૈરનિશિત્તં નમોભિઃ ।

આ તિષ્ઠતિ રथમિન્દ્રસ્ય સખા વિદ્રાન् એના સુમતિં યાતિ અન્ધ ઽન્ધા ॥૨॥

પોતાની આંગળીઓથી વાટવા પર વાટી સોમરસ કાઢનાર ઋત્વિજો હરિયાળા સોમરસને અલિયુત કરે છે. જેમ ગતિવાળા ઘોડા સંત્રામમાં રથે જેડાધ વેગથી દ્વારે એમ નમી નમીને શુધ્ધ સંસ્કૃત થવા ઉનની ગળણીઓમાં તે ગતિ કરે છે. ત્યાર બાદ પવમાન બની ઈનો પ્રિય સખા પવમાન સોમ ચેતનવંતો પ્રાજ્ઞ બની સ્તુતિ કરનાર ઋત્વિજની પાસે આવી પહોંચે છે.

સ નો દેવ દેવતાતે પવસ્વ મહે સોમ પ્સરસ ઇન્દ્રપાનઃ ।

કૃષ્ણન् અપો વર્ષયન् ચામુતેમામુરોરા નો બરિવસ્યા પુનાનઃ ॥૩॥

હે દેવ સોમ તમે પવમાન બની ઈનનાં પાનિષ્પે યોધ્ય બનો છો. તેમજ દેવોએ વિસ્તારેલ યદ્યમાં ઈનનાં પાન માટે અહુ પાત્રમાં સ્થિતિ કરો છો. તમે અંતરિક્ષનાં જલ પેત્ર કરો છો. તેમજ દુલોંક અને પૃથ્વીલોંકને વરસાવો છો. તમે પુનાના-પવમાન બની ઋત્વિજને ધન સાધન આપો છો.

અજીતયે અહતયે પવસ્વ સ્વસ્તયે સર્વતાતયે વૃહતે ।

તદુશન્તિ વિશ્વ ઇમે સખાયઃ તદહું વદિમ પવમાન સોમ ॥૪॥

હે પવમાન સોમ, તમે અમારા વિસ્તૃત સોમયાગમાં એવી રીતે પવમાન-ગતિશીલ થાઓ. જેથી અમે શત્રુથી જીતાઈએ નહિ કે તેથી નાશ પામાઓ નહિ. અમારા તે વિસ્તૃત સોમયાગ સ્વસ્તિ માટે હો. વિશ્વના સધળા સ્તુતિ કરનાર-સખાઓ. તમારા રક્ષણુને ઈચ્છે છે, માટે અમે તે પવમાન સોમની ઈચ્છા કરીએ છીએ.

સોમઃ પવતે જનિતા મતીનાં જનિતા દિવો જનિતા પૃથિવ્યાઃ ।

જનિતા અર્નેર્જનિતા સૂર્યસ્ય જનિતા ઇન્દ્રસ્ય જનિતા હત વિષ્ણોઃ ॥૫॥

આ સોમ પવમાન થાય છે. જે ભતિઓના જનયિતા છે, દુલોંક અને પૃથ્વી-લોંકના જનયિતા છે. અભિન અને સૂર્યના જનયિતા છે, ઈન તેમજ વિષણુના જનયિતા છે.

ત્રણા દેવાનાં પદવીઃ કવીનામ् ઋડધિર્વિપ્રાગાં નહિષો મૃગાણામ् ।

શ્યેનો ગુધ્રાણાં સ્વધિતિર્વનાનાં સોમઃ પવિત્રમ् અત્યેતિ રેમન् ॥૬॥

હેવોએ જ્યારે સૃષ્ટિના સર્જનકાળે સોમથાગ કર્યો ત્યારે તે સોમ હેવોના અલા...
બન્ધા હતા, જે કાન્તદૃષ્ટા છે. જે મૃગજનોના મહિષ બલવાન રાજ અને ગીધ
પક્ષીઓના શ્યેન પ્રશસ્ય પક્ષી અને વન જંગલનાં વૃક્ષોના છેદક કુહાડા જેવા તીક્ષ્ણ...
ગણ્ય છે.

પ્રાવીવિપદ વાચ ઊર્મિ ન સિન્વુર્ગિરઃ સોમઃ પવમાનો મનીષાઃ ।

અન્તઃ પશ્યન્ વૃજના ઇમા અવરાળિ આતિષ્ઠતિ વૃષભો ગોષુ જાનન् ॥૭॥

આ પવમાન સોમ મનગમતી વાણીઓને પ્રેરણા આપે છે. જેમ પ્રવાહ બધાં
વહેતી નદીઓ જલના તરંગાને પ્રેરે એ રીતે આ વાણીને પ્રેરણા આપે છે...
કામનાઓ વરસાવનાર આ સોમ અંદર રહેલ ગૃહેત વસ્તુને જેઈ લે છે. હલકી...
જાતના વૈરીજનોએ ઘેરેલી ગાયોના સ્થાનોને જણુનાર આ વૃષભ સોમ તેની અંદર...
પ્રવેશ કરે છે.

સ મત્તસરઃ પૃત્સુ બન્વન્ અવાતઃ સહસ્રરેતા અભિ વાજમર્ષ ।

ઇન્દ્રાય ઇન્દો પવમાનો મનીષી અંશોઃ ઊર્મિમ્રિંરય ગા ઇષણ્યન્ ॥૮॥

ઉત્સાહ પ્રેરક આ સોમરસ સંગ્રામોમાં યુધ્ય કરતા ધૂમી વળે છે; જેના વેગને...
વાયુની જેમ ડોઈ રોકી શકૃતું નથી. હંજરે ધારાથી વહેતા સોમરસ શત્રુઓના...
ખલને પહોંચી વળે છે. હે ઈંડ સોમરસ તમે પવમાન બનો છો અને શબ્દોને...
પ્રેરણા આપો છો. તમે તે ઈંડને માટે સોમનાં અંશુ કિરણોને પ્રેરણા આપો.

પરે પ્રિયઃ કલદો દેવવાત ઇન્દ્રાય સોમો રણ્યો મદાય ।

સહસ્રધારઃ શતવાજ ઇન્દુર્વાજી ન સતિઃ સમના જિગાતિ ॥૯॥

આ પ્રિય હેવો માટે ગતિ કરનાર અને રમણીય સોમ ઈંડના ઉત્સાહને વધારવા...
માટે હંજર હંજર ધારામાંથી અને સો સોના વેગાથી ચમકતા ઈંડુ બની પાત્રોમાં...
વહેતા રહો. જેમ વેગવાળો ઘોડો સંગ્રામમાં ગતિ કરે, એવી રીતે યોધાજનો...
સોમની સાથે ગતિ કરે છે.

સ પૂર્વો વસુવિત્ જાયમાનો મૃજાનો અપ્સુ દુદુહાનો અદ્રો ।

અભિશસ્તપા ભુવનસ્ય રાજા વિદ્દગતું બ્રહ્મણે પૂર્યમાનઃ ॥૧૦॥

પૂર્વના ઋષિઓએ જે સોમને અભિપુત કર્યો છે, જે વસુ-વસાવવા લાયક વસ્તુ--
ઓના જણુકાર બની ધનના લાલ કરાવે છે, જે રાતનાં રાખી મૂકેલાં વસતીવરીનાં...
જલથી શુદ્ધ થાય છે, જે વાટવાના પત્થરો પર ચઢી દૂધની જેમ દોહાય છે,...
શત્રુઓથી હિંસા પામનાર મિત્રજનોને જે રક્ષણ આપે છે અને જે સધળા લોકોના...
રાજ છે તે સોમ અલકર્મ માટે પવિત્ર થઈ યજમાનને સારા માર્ગ બતાવે છે...

त्वया हि नः पितरः सोम पूर्वे कर्माणि चक्रुः पवमान धीराः ।
वन्वन् अवातः परिधीन् अपोर्णु वीरेभिः अश्वैः मधवा भवा नः ॥११॥

હે पવમान सोम पહेलांना अंगिराकुलना ऋषिओ तમारी सहायताथी
अभिष्टोम जेवा सोमयाग सारी रीते करी शक्या; जे अमारा पुरातन पितृओ कर्म
करवामां कुशण હતा. वीर अश्वेानी साथे तમे હવे अमारा મधवा બની રહ્યો.

यथा अपवथा मनवे वयोधा अमित्रहा वरिवोविद् हविष्मान् ।
एवा पवस्व द्रविण दधान इन्द्रे संतिष्ठ जनय आयुषानि ॥१२॥

હે पવमान सोम तમे पહेला મनुરाजने માટे અનનને ધારણુ કરનાર તેમના
-શત્રુઓના વિનાશક, ધનના લાલ કરનાર બની પવમાન ગતિશીલ બનો છો; એવીજ
-રીતે અમને પણુ ધન સાધન આપી પવમાન થાઓ, તેમજ અમારી આપેલી આહુતિ-
-આને સાથે લઈ ઈંદ્રની સેવામાં હાજર થાઓ અને તેમનાં આયુધો તેજસ્વી કરો.

પવस्व સોમ મધુમાન् ઋતાવા અપો વસાનો અધિ સાનો અવ્યે ।
અવ દ્રોણાનિ ઘૃતવાન્તિ સીદ મદિન્તમો મત્તસર ઇન્દ્રપાનઃ ॥१३॥

હે પવમાન સોમ તમે મધુગાન-મધુર રસથી ભરેલા અને ઋતાવાન-સદાચારથી
-શુક્તા છો. તમે વસતીવરીનાં જલ સાથે એકધના નામનાં પાત્રોથી ભરપૂર બની
-ઉપર રહેલી ઉનની ગળણુંમાં છલકાવો છો અને ત્યાંથી પવમાન બનો છો; તેજ
-રીતે તમે ઉત્સાહ પ્રેરક બની ઈંદ્રનાં પાન માટે તૌયાર થઈ જલથા ભરેલાં દ્રોણ-
-કલશનાં પાત્રામાં વાસ કરો છો.

વૃષ્ટિ દિવઃ શતधારઃ પવસ્વ સહસ્રસા વાજયુર્દેવવીતૌ ।

સં સિન્ધુભિઃ કલશો વાવશાનઃ સમુલ્લિયાભિઃ પ્રતિરન् ન આયુઃ ॥१४॥

હે સોમ તમે સો સો ધારાઓથી અંતરિક્ષનાં જલને પવમાન કરી વરસાવો,
-નેમાં દેવાને હવિ આપવામાં આવે છે, એવા સોમયાગોમાં તમે યજમાનોને માટે
-હળરે હળરની ધારાથી ધન સાધન વરસાવો. તે યજમાન માટે અનનની કામના
-સેવતા તમે વહેતાં વસતીવરીનાં જલથા દ્રોણુકલશમાં ગતિ કરો તેમ જ તમે અમારાં
-આયુષ્ય વધારતા રહી ગાયોનાં દૂધ, દહી, ધી વગેરેથી મિશ્રિત થાઓ.

એષ સ્વ સોમો મતિભિઃ પુનાનો અત્યો ન વાજી તરતિ ઇત્ અરાતીઃ ।

પયો ન દુર્ઘમ् અદિતેઃ ઇષિરમ् ઉરુ ઇવ ગાતુઃ સુયમો ન ચોળહા ॥१५॥

આ પ્રસિદ્ધ સોમ મતિઓના આધારે પવમાન શુદ્ધ ગતિશીલ બન્યા છે; જે
-પવમાન સોમ વેગીલા ઘોડાની નેમ સંશ્રામમાં શત્રુઓને તરી જય છે. નેમ અદિતિ

કામધેનુ ગાયનુ દૂધ દોહવાતાં શુદ્ધ થાય છે, એમ જ આ સોમરસ શુદ્ધ થાય છે. તે ઉપરાંત જેમ વિસ્તારવાળા માર્ગ બધી પ્રકારના લારને વહન કરનાર ઘેડા સારી રીતે કાખુમાં લઈ શકાય એમ આ પવમાન સોમ ઋત્વિજેને વશ રહે છે.

સ્વાયુધ: સોતૃભિ: પૂયમાનો અભ્યર્ષ ગુહ્ય ચાહ નામ ।

અભિ વાં સર્તરિવ શ્રવસ્યા અભિ વાયુમ અભિ ગ દેવ સોમ ॥૧૬॥

હે પવમાન સોમ જેમની પાસે સોમને પવમાન કરવાના વાટવા, ગળણી વગેરે દશ સાધનો છે; એવા ઋત્વિજેથી શુદ્ધ પવમાન થએલ તમે તમારા ગુપ્ત રહસ્ય-અર્થાં પવમાન રસની સાથે દ્રોણ કલશમાં ગતિ કરો જેમ વેળાલો ઘેડો અન્નચંદી ખાવાની ઈચ્છાથી અમારી પાસે આવે, એવી રીતે હે અલિષુત સોમ તમે પ્રાણ ચેતનને મેળવો અને અમારાં પશુઓ પાસે આવો.

શિશુ જજ્ઞાન હર્યતે મૃજન્તિ દ્વારા વહિં મરુતો ગણેન ।

કવિર્ગોર્ભિ: કાવ્યેના કવિઃ સન् સોમઃ પવિત્રમત્યેતિ રેભન् ॥૧૭॥

નવા જન્મેલ બાળકની જેમ અલિષુત થએલ આ હરિયાળા સોમરસને મરુત પવને શુદ્ધ કરે છે. તેમ જ શુદ્ધ રસને વહન કરતા સોમને સાત સાત સંખ્યાના મરુતો શોભાવે છે. ત્યારબાદ કાંતદ્રષ્ટા કવિની જેમ આ સોમરસ કાવ્યની સહાયે કવિ બનેલ છે, તેમજ મધુર શહુદ કરતા સ્તુતિઓની સાથે ઉનની ગળણીમાંથી પવમાન થાય છે.

ऋષિમના ય ઋષિકૃત્ સ્વર્ણઃ સહસ્રણીથઃ પદવોઃ કવીનામ્ ।

તૃતીયં ધામ મહિષઃ સિષાસન્ સોમો વિરાજમનુ રાજતે ષ્ઠ્રૂપ્ ॥૧૮॥

જેનાં મન ઋષિ જેવાં છે અને જેનાં દર્શન ઋષિ જેવાં છે, એવા આ પવમાન સોમ સ્વર્ગથી ગતિ કરે છે. તેમજ ઋત્વિજે જેની સ્તુતિ હજર રીતે કરે છે; એવા આ પવમાન સોમ છે. તે મહાન પૂજનીય છે અને તે ત્રોણ દુલોકના ધામથી ગતિ કરતા સ્તુતિને પામે છે, ત્યારે તે વિશેષ રાચતા ઈંદ્રને પ્રકાશ આપે છે.

ચમૂષત્ શ્યેનઃ શકુનો વિભૂત્વા ગોવિન્દુ ડ્રેપ્સ આયુધાનિ બ્રિંત્ ।

અપામૂર્મિં સચમાનઃ સમુદ્ર તુરીયં ધામ મહિષા વિવક્તિ ॥૧૯॥

જે સોમ ચમૂ-વાટવાના પત્થર પર રહેલ છે, જે સોમ વખાણવાલાયક શ્યેન પક્ષીની જેમ શક્તિથી વિહાર કરે છે, જે સોમ યજમાનને ગાયેનો લાંબ કરાવે છે, જે સોમ રસરૂપ બની યજનાં આયુધ ધરણુ કરે છે, જે સોમ જલથી ભરેલાં

समुद्रने शोभावे छे, ते मહान् पूज्य सोम सूर्यलेकथा उपर रहेला चोथा धामने सेवे छे : अर्थात् सूर्यलेकनी उपर चोथा चंद्र लोक छे; त्यां ते वसे छे.

मर्यो न शुभ्रः तन्वं मृजाना अत्यो न मृत्वा सनये धनानाम् ।
वृषेव यूथा परि कोशमर्षन् कनिकदत् चम्बोः आ विवेश ॥२०॥

आ सोम शुध्य हेतीप्यमान यनी भानवनी नेम पेताना शरीरने वस्तीवरीनां जलथी स्वच्छ करे छे. यज्ञमानने धनसाधन अपाववा ते वेगीला घोडानी नेम गति करे छे. नेम वृषा-गण्ड गायेना टेणामां रही हंलारव करे एमज्ज उननी गणेशीमांथी द्रोणु कलशमां जतां ने सोमरस मधुर अवाज्ज करे छे अने ते पछी चमू-द्रोणु कलश अने एकधना पात्रामां प्रवेश करे छे.

पवस्व इन्दो पवमानो महोभिः कनिकदत् परि वाराणि अर्ध ।

क्रीळन् चम्बोः आ विश पूयमान इन्द्रं ते रसो मदिरो ममत्तु ॥२१॥

हे धूंद्र सोम, ज्यारे पूज्य ऋत्विज्ञेथा पवमान शुध्य करवामां आवे त्यारे तमे उननी गणेशीथी पवमान गति करे. ते रीते तमे मधुर अवाज्ज करता उननी गणेशीथी शुध्य थृष्ठ आगण गति करे. त्यांथी तमे चमूओमां रमत करतां करतां प्रवेश करे. तमारा ए उत्साहप्रेरक सोमरस धूंद्रने राज्ज करे.

प्रास्य धारा वृहतीः असुग्रन् अक्तो गोभिः कलशान् आ विवेश ।

साम कृष्णन् सामन्यो विपश्चित् क्रन्दन् एति अभि सख्युर्न जामिम् ॥२२॥

आ सोमरसनी धण्णी भोटी धाराओ अलिखुत यनी शुध्य थृष्ठ रही छे. अ॒ सोम गायेनां धूध, धृणीं, धी वज्रेथी भिश्र थृष्ठ द्रोणुकलशोमां प्रवेश करे छे. साम-गानमां कुराण उद्दगाता सामना मधुर गान करी देवाने राज्ज करे, ए रीते आ सोम-रस पेते उननी गणेशीथी कलशमां जतां मधुर शब्द करे छे. ते तो जणु के पेते ज साम गायक यनी सामना गान रचे छे. नेम प्रियतम पेतानी प्रियाने भजे, ए रीते ते सोमरस वेगथी कलशने भजे छे.

अपघ्नन् एषि पवमान शत्रुन् प्रियां न ज्ञारो अभगीत इन्दुः ।

सीदन् वनेषु शकुनो न पत्वा सोमः पुनानः कलशेषु सत्ता ॥२३॥

हे पवमान सोम ऋत्विज्ञे ज्यारे तमारी स्तुति करे छे; त्यारे तमे द्रोणु कलश-पात्रामां धूंद्रु धूंद्रु धृष्ठे भरता रहो छो. नेम प्रियज्ञन पेतानी ज्याने पीडनार शत्रुने। सामनो करे छे एम ज स्तुति शत्रुओना संहार करी द्रोणु कलशमां प्रवेश करो छो.

કરો છો. જેમ વનમાં ઉડતાં પક્ષી વૃક્ષોમાં નિવાસ કરે એમ તમે બ્ધી રીતે પૂયમાન-ગતિં કરી શુદ્ધ થઈ દ્રોણુક્લશમાં વાસ કરો છો.

આ તે રૂચઃ પવમાનસ્ય સોમ યોપેવ યન્તિ સુદુધાઃ સુધારાઃ ।

હરિરાનીતઃ પુરુષારો અપ્સુ અચિક્રદત્ત કલશો દેવયૂનામ् ॥૨૪॥

જેમ જનેતા-ભાતા પોતાના પુત્રોને દૂધનાં પાન કરાવે છે, એમ જ હે સોમરસ, તમે જ્યારે પવમાન થાઓ છો, ત્યારે યજમાનની ઈચ્છા પુરી કરનારી તમારી રસધારાએ દેદીધ્યમાન બની દ્રોણુક્લશમાં ગતિ કરે છો. વાટવાથી અલિપુત્રથતાં હરિયાળો જનેલો આ સોમરસ ઋત્વિને અનેક રીતે ગમી જય છે; તે વસતીવરીનાં જલ સાથે મિશ્ર થઈ હેવ બનવા ઈચ્છતા યજમાનોના દ્રોણુ ક્લશમાં મધુર અવાજ સાથે પ્રવેશ કરે છે,

પુરુષ સ્કૂક્તા

(ऋગ્વેદ દશંમ મંડળ, ૬૦ સ્કૂક્ત ઋત્વિયાઓ ૧૬)

સહસ્રશીર્ષા પુરુષः સહસ્રાક્ષઃ સહસ્રપાત્ર ।

સ ભૂમિ વિશ્વતો વૃત્તાત્યાત્તિષ્ઠદ્બ દશાંગુલમ् ॥૧॥

“શિર, આંખ અને પાદ હંજર પુરુષે ધર્યાં;

વીંટી અંદાંને પુરી રીતે ઉલો દશાંગુલ.” ૧

સર્વ પ્રાણીઓના સમાધિદ્વારે અંદાં હેઠ છે, તેમાં જે વિરાટ પુરુષ છે, તેને હંજર શિર, હંજર આંખ અને હંજર ચરણ છે. તે પુરુષ પુરી રીતે ભૂમિને આવરી લઈને દરે દિશાઓથી એક એક આંગળ ઉપર ઉપસીને રહેલો છે.

પુરુષ એવેદં સર્વ યદ્ભૂતે યચ્ચ ભણ્યમ् ।

ઉતામૃતત્વસ્યેશાનો યદન્નેનાતિરોહતિ ॥૨॥

“ભૂત, ભાવિ અને આજે બધું છે એજ પુરુષ;

સ્વામી અમૃત-તત્ત્વે જે સાચે તે અન્નથી વધે,” ૨

જે આ વર્તમાન જગત છે અને કંઈ ભૂતકણમાં બની ગયેલું જગત છે અને જે કંઈ ભવિષ્યકણમાં બનવાનું જગત છે; તે બધું પુરુષ જ છે. જે અમરતાને સ્વામી છે, તે અન્નથી વૃદ્ધ પામે છે.

એતાવાનસ્ય મહિમાતો જ્યાયાન् ચ પુરુષः ।

પાદોऽસ્ય વિશ્વા ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવિ ॥૩॥

“એટલો ભહિમા એનો મોટો તેથીય પુરુષ,

ચરણે વિશ્વનાં માણી આકાશે ત્રણ પાદ રહે.” ૩

‘ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાન જગતઃપે તે પુરુષ છે’ એ કથન તો મહિમાની સંયોગને ણતાવે છે. તે પુરુષ પોતે તો તેથીય ધર્શા મોટા છે. અં વિશ્વના સમસ્ત પ્રાણીઓ તેના એક ચરણુમાં છે અને તેનાં બાકીનાં ત્રણુ ચરણો તો અવિનાશી અમૃતઃપે નિજ પ્રકાશ આકાશમાં અવશેષ રહે છે.

ત્રિપાદ્વાર્ધ્ય ઉદૈત્ત પુરુષः પાદોऽસ્યેહાભવત् પુનઃ ।

તતો વિષવઙ્ગ બ્યક્રામત् સાશનાનિશને અમિ ॥૪॥

“રહે ઉંચે ત્રણુ પાદે પદ તેનું વસે અહિ,
તેથી વ્યાપી રહે વિશ્વે સ્થાવરે જંગમે વિલુ.” ૪

અવશેષમાં જેને ત્રણુ ચરણુ છે; એવો તે પુરુષ પોતાના પ્રકાશ આકાશમાં ઉંચે રહે છે અને તેનું જે એક ચરણુ છે; તે આ અલાંડમાં પ્રાટ થયું છે; તેનાથી તે પુરુષ સ્થાવર જંગમ રૂપ સર્વને આવરીને એકલો રહેલો રહેલો છે.

તસ્માદ્ વિરાઢજાયત વિરાજો અધિ પુરુષः ।

સ જાતો અત્યરિચ્યત પશ્ચાદ્ભૂમિમથો પુરઃ ॥૫॥

“અલાંડ જંમતું તેથી તે વિરાટેય પુરુષः-

જંમતાં તે ભરી દેતો ભૂમિને બેદ ખાજુથી.” ૫

તે આદ્વિ પુરુષથી અલાંડ રૂપ સમાચિત દેહ જંમ લે છે. માટે તે-અલાંડને વિરાટ કહે છે. તે વિરાટ દેહને રચાને તેની અંદર નિવાસ કરનાર ચેતનપુરુષ તેમાંથી પ્રગટે છે તેને ‘આદ્યપુરુષ જીવાત્મા’ ગણ્યો છે. તે જંમ લેતાંની સાથે જ દેવ, ભનુષ્ય, પણ, પક્ષીઓ વ્યાપક બનીને રહે છે. આ રીતે તેણે પોતાના નિવાસ માટે અલાંડને પહેલાં રચ્યું અને તેમાં ચેતનઃપે જીવને પછી રચ્યા છે.

યત્ પુરુષેણ હવિપા દેવા યજ્ઞમતન્વત ।

ઘસન્તો અસ્યાસીદાન્ય ગ્રોષ્મ ઇધ્મઃ શરદ્વવિઃ ॥૬॥

“વિસ્તારે યજ્ઞને દેવો આહુતિ પુરુષે ગાણ્યિ;

ધી ઈધન હવિઃપે ઘસન્ત, શ્રીભ ને શરદ્વ.” ૬

ઉપર જાળુંદેલ કુમ પ્રમાણે જ્યારે સર્વ શરીરો પેદા થયાં ત્યારે પછીની સુષ્પિની રચના માટે, ખીલાં દ્વયો નહિ હોવાથી પુરુષને હવિ-દ્વયો કલ્પાને સુષ્પિ રચના રૂપી યજનો દેવોએ વિસ્તાર કર્યો; તે કાળે ઘસંતક્તતુને ધીઃપે શ્રીભ-ક્તતુને ઈધન રૂપે તેમજ શરદ્વ ઋતુને હવિઃપે બનાવ્યાં હતાં.

તં યજ્ઞ બહીઃષિં પ્રૌક્ષન્ પુરુષ જાતમગ્રતઃ ।

તેન દેવા અયજન્ત સાધ્યા ક્રષ્ણયશ્ચ યે ॥૭॥

“સીંચે બહીઃપરે તેન યજ્ઞ અયજ પુરુષ,

તેનાથી સાધતા યજ દેવો સાધ્ય અને ઋષિ.” ૭

જે પુરુષ સૃષ્ટિ-સર્વના પહેલાં જન્મેલો હતો, તેને જ યજ્ઞપુ બનાવીને થજનો પશુ ગણેયો અને યજના સ્થાને રહેલ યુપ-વધસ્તંભ સાથે બાંધીને તેના પર દેવોએ અભિષેક કર્યો, તેમજ પ્રભાપતિ વગેરેએ તે યજાપુરુષથી યજની રચના કરી.

તસ્માદ્ યજ્ઞાદ્ સર્વહૃતઃ સંભૂતં પૂષદાજ્યમ् ।

પશૂન् તાન् ચક્રે વાયવ્યાના રાણ્યાન् ગ્રામ્યાશ્ચ યે ॥૮॥

“યજ્ઞે સર્વાહુતિથી આ થયાં ધી દધિજ્ઞપ જે,

પશુએ આમ્ય, આરાહુય થતાં જે વાયુ દૈવત.” ૯

જે આદિ પુરુષ છે, તે પોતે યજ્ઞપે બનીને સર્વના આહુતિજ્ઞપે બન્યા. તેથી દધિમિશ્રિત ધી પેદા થયાં તેમજ વાયુ જેના દેવ છે, એવાં પશુએ થયાં, જે જંગલનાં હિંસક અને ગામનાં પાળવાં ગણ્યાય છે.

તસ્માદ્ યજ્ઞાત્ સર્વહૃત ત્રણઃ સામાનિ જજીરે ।

છન્દાંસિ જજીરે તસ્માદ્ યજુસ્તસ્માદજાયત ॥૯॥

“યજ્ઞે સર્વાહુતિથી આ ઋગ્યા સામ જન્મતાં,

તેથી જન્મે ખંડા છંડો યજુ તેથી ય જન્મતાં.” ૧૦

સર્વના આહુતિજ્ઞપ યજાપુરુષથી ઋગ્યાએ, સામનાં ગાનો, ખંડા છંડો અને અભુએ પ્રગટ થયા છે.

તસ્માદશ્વા અજાયન્ત યે કે ચોમયાદતઃ ।

ગાવો હ જજીરે તસ્માત્ તસ્માજ્ઞાતા અજાવર્યઃ ॥૧૦॥

“યજથી જન્મતાં અશ્વો દાંતવણાં ખીજાં પશુ

જન્મતાં ગાય તેનથી ઘેડાં ને ખકરાં થતાં.” ૧૦

સર્વના આહુતિજ્ઞપ જે યજાપુરુષ છે, તેથી અશ્વ-ઘેડા નેવાં પ્રાણીએ જન્માં જેને એ જડામાં દાંત છે તેમજ ગાયો ઘેટાં, ખકરાં વગેરે પ્રાણીએ જન્માં.

યત્ પુરુષં વ્યદધુઃ કતિધા વ્યક્તિપ્યન् ।

મુખં કિમસ્ય કૌ વાહૂ કા ઊરુ પાદા ઉચ્યેતે ॥૧૧॥

“રચ્યા પુરુષને જ્યારે દેવોએ, લાગ શું કર્યા ?

મુખ તેનાં વળી ખાહુ સાથળો ચરણો કર્યાં ?” ૧૧

પ્રભાપતિના પ્રાણુજ્ઞપ દેવોએ જ્યારે સંકલ્પથી વિરાટરૂપ પુરુષની કલ્પના ઊરીને તેની રચના કરી, ત્યારે તેના દ્રુતલા વિલાગ કર્યા ? તે પુરુષનાં મુખ શું ? તેનાં હાથ, સાથળ, ચરણ વગેરે શું હોય છે ?

ત્રાણોડસ્ય મુખમાસીદ્ વાહૂ રાજન્યઃ કૃતઃ ।

ऊરુ તદુસ્ય યદ્ વંશઃ પદ્મભ્રાં શૂદ્રો અજાયત ॥૧૨॥

“ખાલણો ભુખ તેનું હો, ખાહુ ક્ષત્રિય જતિઓ;
દૌશ્યો સાથળના રૂપે શૂદ્રો ચરણુથી થયા.” ૧૨
તે સર્વહૃત યજપુરુપ વિરાટના દેહમાં ખાલણો ભુખદ્વારે છે, ક્ષત્રિયો ખાહુ.
છે, વૈશ્યો સાથળરૂપે છે અને શૂદ્રો ચરણુરૂપે જન્મે છે.

ચન્દ્રમા મનસો જાતશ્વક્ષો: સૂર્યો અજાયત ।

મુखાદિન્દ્ર શ્વામિશ્વ પ્રાણાદ વાયુરજાયત ॥૧૩॥

“ચંદ્રમા મનથી જન્મયા, આંખથી સૂર્ય જન્મતા;”

ભુખથી ઈન્દ્ર ને અભિ, માણુ વાયુથી જન્મતા.” ૧૩

નેવી રીતે હૃતદ્વિષ્ય, પશુઓ, વેદો, ખાલણુ વગેરે જતિઓ યજપુરુષથી
જન્મે છે; તેવી રીતે દેવો પણ જન્મે છે. નેમકે મનથી ચંદ્રમા જન્મે છે, આંખથી
સૂર્ય જન્મે છે, ભુખથી ઈન્દ્ર અને અભિ જન્મે છે તેમજ પ્રાણથી વાયુ જન્મે છે..

નાભ્યા આસીદન્તરિક્ષ શીર્જો દ્વાઃ સમવર્તત ।

પદભ્યાં ભૂમિર્દશ: શ્રોત્રાત્ તથા લોકાન् અકલ્પયન् ॥૧૪॥

“નાભિથી અંતરિક્ષ હો, મસ્તકે સ્વર્ગ જન્મતું;

ચરણો ભૂમિ ને કણ્ણ દિશાઓ, લોક સૌ રચ્યા,” ૧૪

દેવોએ તે આદિ પુરુષની નાભિથી અંતરિક્ષ લોક રચ્યો, મસ્તકથી દિવ્ય
સ્વર્ગ લોક રચ્યો, ચરણુથી ભૂમિ અને કાનથી દિશાઓ રચ્યો. એ રીતે દેવોએ
લોકોના વિલાગની કલ્પના કરી છે.

સપ્તાસ્યાસન્ પરિધ્યસ્થિ: સપ્તસમિધઃ કૃતા: ।

દેવા યદ્વ યજ્ઞ તન્વાના અવધનન્ પુરુપ પદ્મમ् ॥૧૫॥

“સાત તેની પરિધિ હો, સમિધા એકબીસ હો,

યજ્ઞ વિસ્તારતા દેવો ખાંધે તે પણ પુરુષ.” ૧૫

દેવોએ ને યજનો સંકલ્પ કર્યો હતો; તે યજમાં ઈષ્ટ આહવનીય યજનાની
ત્રણુ પરિધિઓ, ઉત્તરવેદિની ત્રણુ પરિધિઓ અને આદિત્યરૂપે એક પરિધિ નેઈએ
તેને માટે સાત છાંડોને પરિધિઓ બનાવી તેમજ એકબીસ સમિધાઓ નેઈએ; (નેમકે
ખાર માસ, પાંચ ઋતુ, ત્રણુ લોક અને એકબીસમેં આદિત્ય) તેની રચના કરી. એ
રીતે જ્યારે દેવો યજનો વિસ્તાર કરતા હતા, ત્યારે વિરાટ પુરુષને જ યજના.
પશુસ્થાને કલ્પીને તેને વધસ્થાને બાંધતા હતા; અર્થાત્ તે વિરાટ પુરુષે જ
પોતાની આહુતિ આપીને આ સર્વ લોકોની રચના કરી છે.

યજોન યજ્ઞમયજન્ત દેવા સ્તાનિ ધર્માણિ પ્રથમાન્યાસન્ ।

તે હ નાક મહિમાનઃ સચન્ત યત્ર પૂર્વે સાધ્યા: સંન્ત દેવા: ॥૧૬॥

દેવો યજે યજથી યજાને તે; તે યજથી થાય પ્રધાન ધર્મો;
 'પૂર્વ' રહે જ્યાં સહુ સાધ્યદેવો; તે સ્વર્ગને મેળવતા ઉપાસકે। ૧૬
 સર્વ દેવોએ તે યજાપુરુષની કલ્પના કરીને શ્રવનઃપા યજનાં યજન કર્યાં
 હતાં. વિશ્વને ધારણ કરનારાં ને પ્રથમ રહસ્યો-ધર્મો છે; તેની તે રીતે સ્થાપના
 કરવામાં આવી હતી. પહેલાંના અનેક યુગમાં થધ ગયેલા દેવો જ્યાં વસે છે, ત્યાં
 પુરુષનો ભાષિમા ગાનાર ઉપાસક લક્તજ્ઞનો નિવાસ કરે છે.

ऋગ્વેદના દશમ મંડળના સૂક્ત ૮૦ ના નારાયણ ઋષિ, પુરુષ દેવ, પંદ્રના
 અનુષ્ટુપ છંદ અને સોળમી ઋચાને ત્રિષ્ટુપ છંદ છે; તે 'પુરુષસૂક્તા' તરીકે અત્યંત
 અસિદ્ધ છે. તે જ ઋષિ, દેવ અને છંદ સહિત યજ્ઞવેદના એકત્રીસમા અધ્યાયમાં
 સોળ મંત્રો છે, તેમાં મંત્રના ક્રમમાં અને મંત્રોના શફ્ટ્દોમાં નજીવો ઈરક્ષાર છે.
 જેમણે પહેલી ઋચામાં વિશ્વતો વૃત્તવા છે, તેને બદ્લે સર્વતઃ સૃષ્ટવા છે. ૧૧મી ઋચામાં
 સુખ કિમસ્ય કૌ બાહ ને બદ્લે સુખં કિમસ્યાસીન કિં બાહૂ છે. યત્પુરુષેણ હવિષા ઋચા
 છઠ્ઠી છે. તે ૧૪મો મંત્ર છે. તં યજ્ઞ ઋચા સાતમી છે, તે ૬ મો મંત્ર છે; તેને
 લીધે જે ઋચાઓને ક્રમ ૮, ૯, ૧૦, છે, તેના મંત્રોને ક્રમ ૬, ૭, ૮, થાય છે.

ऋગ્વેદની ઋચાઓનો યજ્ઞવેદના મંત્રોમા અર્થની રીત પણ કર્મના વિનિ-
 યોગને કારણે બેદ જોવામાં આવે છે. તે જ રીતે સામવેદમાં ઋગ્વેદની પાંચ
 ઋચાઓ સહસ્રશીર્ષા ૦ ત્રિપાદૂધ્વ' ૦ પુરુષ ૦ તાવાનસ્ય મહિમા ૦ તતો વિરાડ ૦ ના
 ક્રમે આરણ્યક કંડના છઠ્ઠા અધ્યાયના ચોથા ખંડમાં લીધી છે. તેમજ અર્થવ્ર્વવેદમાં
 પંદર ઋચાઓ ૧૬મા કંડના છઠ્ઠા સૂક્તમાં 'જગદ્ધ્યોજ પુરુષ' ના નામે લીધી
 છે. યજેન છેલ્લી ઋચાને બદ્લે મૂધનો દેવસ્ય મંત્ર છે. પાઠાત્તરો પણ જોવાને ભણે
 છે; જેમણે ત્રિપાદૂધ્વ' ઉદૈતુ ને બદ્લે ત્રિમિઃ પદ્મભિર્વામરોહત્ મંત્ર છે. બહિષિ પ્રોક્ષન્
 ને બદ્લે પ્રાવૃષા પ્રોક્ષન્ છે. તસ્માદ્ વિરાડજાયત ને બદ્લે વિરાડગ્રે સમભવદ્ જોવા
 વાડો નોંધપાત્ર છે.

આ પુરુષસૂક્તના સોળમંત્રો પ્રમાણે સોળ પૂજના પ્રકાર-ષોડશોપચાર પૂજન
 અને અલિષેક થાય છે તેમજ દરરોજ પણમાં પણ આનો ઉપયોગ થાય છે.

૨૧૭દ્રશકિત-સૂક્ત

દશમ મંડળ, સૂક્ત ૧૨૫, ઋચા ૮, ઋષિ વાગાંભુણી, દેવ આત્મા, છંદ ત્રિષ્ટુપ
 (ખીજી ઋચા જગતી)

સાયણુચાર્ય જણાવે છે કે 'વાણી નામની અત્મવિદુષી આ સૂક્તથી પોતાના
 આત્મભાવની સ્તુતિ કરે છે. સર્વગત પરમાત્માની સાથે પોતે એકરૂપતા અનુભવે

છે, તેથા સર્વ જગતના રૂપે અને સર્વના અધિકાનરૂપે હું પોતે સર્વરૂપ બનું છું, એ લાવે પોતે પોતાની સ્તુતિ કરે છે.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ પોતાને સર્વગત પરમાત્મારૂપે અનુભવે છે. અને એ રીતે 'હું સર્વનો પ્રલભ છું, એટલે કે હું સર્વરૂપ બનું છું' (૧૦,૮), હું સર્વાયજ્ઞોના લોકતા અને પ્રભુ છું' (૮,૨૪), એ લાવ જણાવીને અહંપુરૂષનાં દર્શન. કરાવે છે; એ પ્રમાણે આ વૈદિક ગ્રૂપું અહંશક્તિ નાં દર્શન કરાવેં છે.:

અહં રૂદ્રેમિર્વસુમિશ્વરામિ । અહમાદિત્યૈરૂત વિશ્વદેવૈ: ।

અહં મિત્રાવરુણોમા ચિભર્મિ । અહમિન્દ્રાગની અહમશ્વિનોમા ॥૧॥:

"અહમ્ હું, આ ચુક્કતના ઋષિ વાણી વિશ્વરૂપ રાષ્ટ્રભાવનો અનુભવ. કરનારી રૂદ્રેમિઃ અગિયાર રૂદ્રોના લાવે વસુમિઃ આડ વસુઓના લાવે ચરામિ હરતાં હરતાં વિશ્વ-રણ કરું છું. અહમ્ હું આદિત્યૈ: બાર આદિત્યો ઉત અને વિશ્વદેવૈ: અનેક વિશ્વ. ગત દેવોના લાવે ઉમા મિત્રાવરુણ મિત્ર અને વરુણ ઐ દેવોને ચિભર્મિ ધારણુ. કરું છું. અહમ્ હું ઇન્દ્રાગનો ધંદ અને અર્જિને અહમ્ હું ઉમા અશ્વિનીકુમારોને, આ રાષ્ટ્રમાં એક વિશ્વરૂપ આત્મભાવ જગવાને કારણે."

રાષ્ટ્રના સંરક્ષણમાં પોતાની દ્વિષ્ય શક્તિને આપનાર દેવોમાં મુખ્યત્વે અગ્નિ-યાર રૂદ્રો, આડ વસુઓ, યાર આદિત્યો અને વિવિધ વિશ્વેદેવો છે, તે બધા દેવોમાં આત્મભાવે રાષ્ટ્રનાં સંરક્ષણ કરવાની લાવના જગાડીને હું પોતે રાષ્ટ્રની શક્તિ. જ તે તે દેવકારા સંચાર કરી રહું છું તેમજ દિવસના દેવ મિત્ર અને રાત્રિના. દેવ વરુણ, પક્ષ પક્ષના દેવ ધીર અને અર્જિન તેમજ ઋતુ ઋતુના દેવ અશ્વિની-કુમારોને રાષ્ટ્રભાવનાથી હું ધારણ કરું છું, જેથા રાષ્ટ્રનાં સંરક્ષણ સાંજ સવાર. અહોરાત્ર શુક્લ-કૃષ્ણપક્ષ, ઋતુઋતુના રૂપે સંવત્સર કાલને હું ધારણ. કરું છું.

અહં સોમમાહનસ ચિભર્મિ । અહં ત્વષ્ટારમુત પૂર્વણ ભગમ્ ।

અહં દઘામિ દ્રવિણ હવિષ્મતે । સુપ્રાણ્યે યજમાનાય સુન્વતે ॥૨॥

"આહનસમ્ ખલદસ્તાથી પીસીને રસરૂપે તૈયાર કરેલ સોમમ્ પવમાન સોમને ત્વષ્ટારમ્: દેવના કારીગરને ઉત વળી પૂર્વણ પૂર્વાદેવને ભગમ્ ભગદેવને હવિષ્મતે યજયાગાદિ. પરોપકારનાં કાર્યેમાં હવિર્દ્વિષ્ય-સાધન સામન્દ્રી તૈયાર કરનારને માટે સુપ્રાણ્યે તે હવિર્દ્વિષ્ય સારી રીતે પ્રયોગમાં લાનીને વાપરનારને માટે સુન્વતે સોમરસ તૈયાર કરવા માટે કર્મ કરનાર માટે યજમાનાય પરોપકારનાં- યજનાં કાર્ય કરનારને માટે દ્રવિણમ્ શ્રી દઘામિ ધારણ કરું છું."

રાષ્ટ્ર પર ઉપકાર કરવા માટે ને મધુર સોમરસ તૈયાર કરવાના છે, જે રાષ્ટ્રના જીવનનાં અમીરસ સીંચે છે, તે જીવનરસ સોમને હું પોતે રાષ્ટ્રભાવેં

ધારણુ કરું છું. ઉપરાંત રાષ્ટ્રનાં કલા-કારીગરીનાં કાર્ય કરનાર ત્વષ્ટા, પૂષા, ભગ જેવા સમાજના સેવક છે, તેમને પણ હું રાષ્ટ્રભાવે ધારણુ કરું છું. આ રાષ્ટ્રની સેવા માટે જે જે યજમાન-પરોપકારી સેવકું તૈયાર થયા છે; તેમાંના અમુક તો સાધન-સામગ્રી સજજ કરે છે, ખીંચ એ સાધન સામગ્રીને રાષ્ટ્રની સેવા કરતા સેવકો સુધી પહોંચાડે છે, અને ત્રાંજ રાષ્ટ્રમાં જીવનરસનાં અમી સીંચન કરે છે. આ બધા રાષ્ટ્રને માટે સેવા કરનાર પરોપકારી યજમાનો છે. અમને અમનાં ઉદાર કાર્યોનાં ઇળ સારી રીત મળે એ હેતુથી હું પોતે રાષ્ટ્રભાવે અમનાં ઇળદ્વિપ દ્વયને ધારણુ કરું છું.

અહં રાષ્ટ્રી સંગમની વસૂનામ્ર । ચિકિતુષી પ્રથમા યજ્ઞિયાનામ્ર ।

તાં મા દેવા બ્યદ્ધુઃ પુલ્લા । ભુરિસ્થાત્રાં ભૂર્યવિશયન્તીમ્ર ॥ ૩ ॥

“રાષ્ટ્રી રાષ્ટ્રભાવે જથ્રત બનેલી શક્તિની ભાવના વસૂનામ્ર વિવિધ સાધન સામગ્રીએ સંગમની ભેગી કરનારી ચિકિતુષી પ્રત્યક્ષરિપે રજૂ થનારી યજ્ઞિયાનામ્ર યજપરોપકાર કરવા તૈયાર થયેલ સેવકોમાંની પ્રથમા પહેલી તાં તે રીતે પ્રસિદ્ધ મા મને દેવાઃ દેવોએ પુલ્લા બહુ રીતે ભૂર્ય સ્થાત્રામ્ર પદાર્થોમાં રહેનારી ભૂર્ય-આવેશયન્તીમ્ર ચેતન-િપે અનેકમાં પ્રવેશ કરનારી ચ્યદ્વિઃ કરી છે.”

હું પોતે જ રાષ્ટ્રનાં સંરક્ષણુ કરનારી રાષ્ટ્રશક્તિ છું, જે વિવિધ પ્રકારનાં વસાવવા લાયક વસુઓ-વસ્તુઓને ભેગાં કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. આ રાષ્ટ્રશક્તિ અદૃષ્ટ રહેતી નથી, પરંતુ એનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન એક એક ન્યક્તિની અંદર થયા કરે છે. રાષ્ટ્રની યજ-પરોપકારની ભાવનામાં તન મન ધનની સેવા કરનાર સર્વિયજ્ઞિય સેવા ત્રત ધારણુ કરનાર વ્યક્તિઓને! સંખ્યાંધ જોડનાર આ રાષ્ટ્રશક્તિ પ્રથમ છે, અંગ્રેસર છે. આ રાષ્ટ્રીશક્તિને પરોક્ષ રીતે દ્વિપ્ય ચેતના આપનાર દેવો ધંડ અભિન સોમ વસુ રૂપ આદિત્ય વિશ્વેદેવ વગેરે રાષ્ટ્રીશક્તિને સત્તા અને ચેતના આપતા રહે છે. રાષ્ટ્રના સ્થૂલ લૌટિક પદાર્થોમાં આ શક્તિ સત્તા ઇપે તેમજ જીવાંત પ્રાણીઓ અને માનવોમાં આ શક્તિ ચેતનાઇપે રહે છે, તેથી ઉપરના દેવો રાષ્ટ્રના સ્થૂલ પદાર્થોમાં રહેલી સત્તા અને જીવાંત પદાર્થોમાં પ્રવેશોલી ચેતનાને રાષ્ટ્રના વ્યાપક પરોપકારનાં કાર્ય કરવા માટે સર્કિય બનાવે છે:

મયા સા અન્નમત્તિ યો વિગશ્યતિ । યઃ પ્રાણિતિ ય ઈં શૃણોત્યુક્તમ્ર ।

અમન્તવો માં ત ઉપ ક્ષિયન્તિ । શ્રુધિ શ્રુત શ્રદ્ધિવં તે બદામિ ॥૪॥

“યઃ જે અજ્ઞમુઅત્તિ અન્ન ખાય છે, યઃ વિપશ્યતિ જે જુઓ છે, યઃ પ્રાણિતિ જે પ્રાણુ લે છે, યઃ ઈં રજ્જમ્ શૃણોત્તિ જે વળી કહેલું સાંભળે છે, મયા મારી પ્રેરણુથી મામુ અમન્તવઃ રાષ્ટ્રશક્તિના ભાવમાં રહેલી મારી ચેતના વિશે જે લોકો માન્યતા

धरावता नथा ते उरक्षियन्ति ते नाश पामे छे. हे श्रुत अहुश्रुत विद्वान्, श्रुषि सांलण
अद्धि—वम् अद्धाथो मेणवाय ते तने वदामि कुं छुः.”

आ विश्वभावना सेवता राष्ट्रभां ज्ञे व्यक्ति तननां पैषणु माटे अन्ननां
संक्षणु करे छे, मनना संतोष माटे शाननां दर्शन करे छे, ज्वन धारणु करवा माटे
प्राणु—शासोऽश्वास ले छे तेमज्ज वेदोऽय जणावेल आत्मानी शांति माटे सांलणे
छे, ए रीतनी वन्धा प्रकारनी स्थूल सूक्ष्म छिया—प्रक्षियानी प्रेरणा माराथा जन्या
करे छे, ज्ञेणु राष्ट्रीशक्तिनां पैषणु संतोष अने शांतिनां काये हाथ धर्यां छे.
मारी आ प्रक्षिया अद्दस्य रीते चाली रही छे, तेथी धणा खरा स्थूल नज्जरे
ज्ञेनारा चिंतको मारी राष्ट्रव्यापक शक्तिने जाणी शक्ता नथा अने ए राष्ट्रशक्तिना
निषेध करता रहे छे. आवा उपलक दृष्टिवाणा अज्ञानी ज्ञनो ते पैतानो नाश
करी रह्या छे; माटे ए अहुश्रुत विद्वान् ! तुं आ लेङ्कानी वात सांलण नहि,
परं तु सूक्ष्म रीते हुं तने नं रहस्य संलणावुं छे ते ज सांलण. जेमां अभूट
अद्धा राखी शक्ताय तेवी तो एक राष्ट्रभावना छे; ते ते राष्ट्रभावना प्रभाणे हुं
राष्ट्रशक्ति काये करी रहुं छुं अने अनां गुम रहस्य हुं तारी पासे रजू कुं छुः.

अहमेव स्वर्यमिदं वदामि । जु'टं देवेभिरुत मानुषेभिः ।

यं कामये तं तमुग्रं कृणामि । तं ब्राह्मणं तमृषि तं सुमेधाम् ॥५॥

“अहम् एव स्वर्यम् हुं पैतेज्ज वदामि आ कुं छुः. देवेभिः उत मानुषेभिः द्वेवा
अने मानवेथी जुष्म् भेवेल यम् कामये-ज्ञेने हुं चाहुं छुं, तम् तम् तने तने
उग्रम् उग्र ब्रह्मागम् अत्मा क्रष्णिम् ऋषि अने सुमेधाम् भुद्धिशाणी कृणोनि करुं छुः.”

विश्वभावने पैषता आ राष्ट्रसंघने सूक्ष्म रीते द्वेवाचे अने स्थूल रीते
मानवेचे सेवेल छे माटे ए राष्ट्रनां संरक्षणु वने रीते थै रह्यां छे, ए
रहस्यनी भने खण्डे छे अने तेथी तो आ गुम रहस्यनी वात हुं पैतेज्ज तारी
पासे रजू कुं छुः. खरी रीते तो जे राष्ट्रभावना मारभां चेतन शक्तिःपे
ज्ञगी छे ते ज्ञ ऐरणाना व्यष्टी हुं जुटी जुटी कामनाच्चो सेवुं छुः. मारी आ
कामनाच्चोने हुं पैते पूरी पाडती नथी, परं तु आ राष्ट्रभां जे व्यक्ति संरक्षणुना
कायेभिं उत्साह धरावे छे तने हुं उग्र—उत्साहयुक्त कुं छुः, जे व्यक्ति अत्मानी
रीते राष्ट्रना सज्जननां काये करे छे तने हुं अत्मा—सज्जक वनावुं छुः. जे व्यक्ति
ऋषिनी जेम राष्ट्रभां क्रान्ति लावे छे तने ऋषि अने जे शानविशाननां काये
करे छे तने ज्ञमेधा विशानी वनावुं छुः.

अहं रुद्राय घनुरा तनोमि । ब्रह्मद्विपे शरवे हन्तवा उ ।

अहं जनाय समदं कृणोमि । अहं द्यःवापृथिवी आ विवेदा ॥६॥

‘રુદ્રાય રૂદ્રમહાદેવ માટે બનુઃ ધનુષ્ય આતનોમિ ચઢાવું છું. બ્રહ્મદ્રિષે. રાષ્ટ્રમાં વ્યાપક
અનેલ વિશ્વભાવનાનો દ્રેષ કરનાર માટે શરવે હિંસક હન્તવૈ હણુવા માટે તો જનાય
ચંજમાન, રાષ્ટ્રના સેવકને માટે સમદમ સંગ્રામ કુળોમિ કરું છું ચાવાપૃથિવી આકાશ
અને પૃથ્વીમાં આ વિવેશ અંતર્યામીના ઇપે પ્રવેશ કરું છું.’’

જ્યારે જ્યારે રાજ્ટ્રની વ્યાપક વિશ્વભાવનાને અનુસરીને પરૈપકારનાં કાર્ય
ચતાં હોય છે ત્યારે એ રાષ્ટ્રનો નાશ કરવા માટે શત્રુઓ પણ જીમા થાય છે; આ
પ્રકારના સ્વાથી અને વિશ્વભાવનો દ્રેષ કરનાર શત્રુઓને અંહાર કરવા માટે હું પોતે જ
રૂદ્ર-મહાદેવ જેવા કદ્યાણુનાં કાર્ય કરનારને ગ્રેરણું આપી ધનુષ સજજ કરું
છું અને શત્રુઓને સંહાર કરું છું; એવી જ રીતે રાષ્ટ્રની સેવા ભાવનાથી કાર્ય
કરનાર સેવકજનોને હું પોતે ખુદ્ધસંગ્રામમાં મેલ્લું છું. સાચી રીતે તો મારી
વિશ્વભાવના સર્વવ્યાપક અંતર્યામી ઇપે આકાશ અને પાતાળ સુધી પ્રવેશીને રહી છે.

અહં સુવે પિતારમસ્ય મૂર્ધન् । મમ યોનિરપ્સ્વન્તઃ સમુદ્રે ।

તતો વિ તિષ્ઠે ભુવનાનુ વિશ્વા । ઉતામૂં ચાં વર્મણોપ સ્પૃશામિ ॥૭॥

અસ્ય આ રાષ્ટ્રના મૂર્ધન્ ભસ્તક-ઇપે પિતારપ આકાશને સુવે જન્મ આપું
છું. અસ્તુ જલની તન્માત્રાઓમાં સમુદ્રે અન્તઃ કારણુરપ સમુદ્રની અંદર મમ યોનિઃ
મારું ઉત્પત્તિસ્થાન તતઃ તેથી ભુવના વિશ્વા સર્વભુવનોમાં અનુ પ્રવેશ કરીને વિતિષ્ઠે
રહું છું. ડત અસું ચામ વળી એ આકાશને વર્મણા કારણુ દેહથી ડપ સ્પૃશામિ
સ્પર્શ કરું છું.’’

આ રાષ્ટ્રમાં વ્યાપક વિશ્વભાવના જગાડવાનું મુખ્ય કારણુ એક જ છે કે
આ સધળા વિશ્વ પદાર્થોનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન એક જ મહાન સમુદ્ર છે; અર્થાત
જેવી રીતે દેશ પ્રદેશના વિભાગો પ્રમાણે સમુદ્રનાં જુદાં જુદાં નામ હોય છે, પરંતુ
સમુદ્રનાં જલ તરફ હોઈ બધે એકસરખાં હોય છે, તે જ રીતે રાજ્ટ્રો જુદાં જુદાં
ગણ્યાય છે, પરંતુ રાજ્ટ્રોમાં રહેલી એકતા અને મૂળભાવના સેવવામાં આવે તો
સધળાં રાષ્ટ્ર એક વિશ્વરપ બને છે. આ સધળાં રાજ્ટ્રોના આધાર શિરછત્રરપ જે
આકાશ ભસ્તક ઇપે રહેલું છે. તે આકાશ-પિતાનું સજ્જન હું પોતે વિશ્વભાવનાને
અનુસરીને કરી રહી છું; એ રીતે જેમ એક જ માતા-પિતાનાં સંતાન સખા સહેદર
બનીને પરસ્પરનાં રક્ષણુ કરે તેમ જ રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્રમાં વિશ્વભાવના જગે એ મૂળ
કારણુથી તો વિશ્વનાં સધળાં પ્રાણીઓ જીવંત ટકી રહ્યાં છે. રાષ્ટ્રના એ વિશ્વરપ
હેઠથી આ રાષ્ટ્રશક્તિ જાંચા આકાશમાં સ્પર્શ કરીને સકલ વિશ્વમાં રહેલી છે:

અહમેવ વાત ઇવ પ્રવામિ । આરમ્મણા ભુવનાનિ વિશ્વા ।

એરો દિવા પર એના પૃથિવ્યા । એતાવતી મહિના સંબ્રૂવ ॥૮॥

“विश्वा भुवनानि सर्वं लोकुने आरभमाणा आरंभ करती वात इव वायुनी जेम् अहम् एव हुं पोते ज्य प्रवासि प्रवृत्त थाउं छुं दिवा परः आकाशथी पर एना पृथिव्या आ पृथ्वीथी पर महिना भजिमाथी एतावती—आटला परिणामे संबभूव थयेकी छुं.”

राष्ट्र राष्ट्रमां विश्वलावनानां अनुदान करनारी हुं पोते राष्ट्रशक्ति विश्व-
भरना सधणा! पढायेनी विविध प्रवृत्तिओनो। आरंभ कडं छुं. अने स्वयं ऐरित
वायु वज्रे विहार करे ए रीते हुं पोते स्वयं संचालित प्रवृत्तिओनुं कुंक
भनीने सवणे ठेकाणे प्रवृत्त थाउं छुं. आम भारी स्वयंभू सहज प्रेरणा शक्ति-
नो। मूलस्तोत परम कारणुकृप व्यापक परमात्मा छे, जे पोते आकाशथी अने
पृथ्वीथी पर रहेल छे. ए मूण कारणुनो। ज्य महिमा छे डे जेनी प्रेरणा अने
चेतनाथी हुं पोते राष्ट्रशक्तिना इपे विश्वलावनी प्रेरणाने बधे फेलावुं छुं.
अर्थात् एक राष्ट्रशक्तिना! इपे हुं प्रत्यक्ष कायौं करी रही छुं, परंतु एनुं मूण कारणु
तो। राष्ट्र राष्ट्रमां विश्वलावना जगाडनार ए परमतत्व छे, जेनी छत्र छायामां
सक्त विश्व एक माणामां रहेतां पक्षीओनी जेम सधणां प्राणीओने रक्षणु आपे छे.

ऋषा सूक्त

दशमभंडण, सूक्त १५१. ऋचाओ। पांच; ऋषि श्रद्धा देव श्रद्धा छंद अनुष्टुप्

लगवद्गीता (१७, ३) मां जणाव्या प्रभाणे श्रद्धा ए ज्य मानवीनी साची
संपत्ति अने मूण संभूति छे. जेनी जेवी श्रद्धा तेनी तेवी सिद्धि. आ श्रद्धा शण्डमां
अत्र सत्य घा धारणु करो एम बे पद रहेलां छे. अर्थात् मूण सत्यने अनुसरी
जे पोताना ज्वनने धारणु करे छे, ते श्रद्धा पुरुप सकृदता प्राप्त करे छे. आ सूक्त-
ना ऋषि श्रद्धा कामायनी एक ज्वननी भावना इपे आपणु छद्यमां श्रद्धाती-
ज्येत जगाडे छे अने आपणु ज्वनने सिद्धिनां दान करावे छे :

श्रद्धयानिः समिध्यते श्रद्धया हृयते हविः ।

श्रद्धां भगस्य मूर्धनि वनसा वेदयामसि ॥१॥

श्रद्धा ज्वनमां रहेती अलिकाषानो। एक प्रकार तेने आधारे अग्निः अग्निः
समिध्यने सणो छे, ईंधनमाथी प्रगटे छे. हविः हुत द्रव्य हृयते देवोने अपाय छे-
भगस्य भाग्यना मूर्धनि भस्तकमां रहेल श्रद्धां श्रद्धा वनसा वाणीथी वेदयामसि
जहेर करीए छीए.

ज्ञाये ज्य आ श्रद्धा-विश्वास जगे छे, तेने लीघे तो ज्यू सूक्तां ईंधनोमां
अग्निं सणगतो। रही दिन-प्रतिदिन चेतनवंतो बने छे; बाकी ज्यू चेतननो
संबंध ज्य शी रीते थाय ? साचे ज्य आ श्रद्धा जगे छे त्यारे तो यज्ञमान

દેવાને ઉદ્દેશાને અગ્નિમાં હુતદ્રવ્ય નાખે છે; બાકી અગ્નિમાં નાહેલું નાશા-
પામે એવો અવિશ્વાસ જો તો શું થાય? ખરેખર આપણું સર્વના લાગ્ય-
ના શિરે આ શ્રદ્ધા રહેલી છે. અને એનાં દર્શન આપણુને સ્તુતિની વાણીથી થતાં..
રહે છે. અને એની જહેરાત આપણે કરીએ છીએ.

પ્રિય શ્રદ્ધે દદતઃ પ્રિય શ્રદ્ધે દિદાસતઃ । પ્રિય મોજેણુ યજ્વસ્ત્રિદં મ ઉદિતં કૃધિ ॥૨॥
હે શ્રદ્ધે એં શ્રદ્ધાની દેવી દદતઃ હવિનાં દાન કરનાર યજ્માનનાં પ્રિયમ् પ્રિય .
કરો દિદમતઃ દાન આપવાની ઈચ્છા રાખનાર યજ્માનનાં મોજેણુ કર્મ પ્રમાણે ઇણ
ભોગવનારાઓમાં યજ્વસુ યજ્ઞ પરોપકારનાં કાર્યો કરનાર યજ્માનમાં ઇદં મે આ .
મારું ઉદિતમ् કહેલું કૃધિ કરો

હે શ્રદ્ધાઃપ દેવી, ને શ્રદ્ધાશીલ માનવ પરોપકારનાં કાર્યો કરવા માટે ધન .
સાધનનાં દાન આપે છે; તેનાં પ્રિય કાર્યો તમે કરો. ને સારાં કાર્યો દારા દાન .
આપવા ઈચ્છે છે; તેમનું પ્રિય કરો. ને માનવો કરેલાં કર્મોના ઇણ સારી રીતે .
ભોગવે છે; તેમનું પ્રિય કરો. અને ને યજ્ઞયાગ વગેરે સારાં કર્મો કરે છે, તેનું
પ્રિય કરો. આપને વિશે હું ને શ્રદ્ધાયુક્ત વચન કહું છું, તે વચનને પ્રિય કરો.
યથા દેવા અસુરેણુ શ્રદ્ધામુણેણુ ચક્રિરે । એવં મોજેણુ યજ્વસ્વસ્માકમુદિતં કૃધિ ॥૩॥
યથા નેવી રીતે દેવા ઈંદ્ર વગેર દેવો ઉગ્રેણુ અસુરેણુ ઉત્ત્ર સ્વભાવના અસુરોમાં
શ્રદ્ધા શ્રદ્ધા ચક્રિરે કરે છે, એવમ् તે રીતે અસ્માકમ् અમારાં.

નેવી રીતે ઈંદ્ર વગેરે દેવો ઉત્ત્ર સ્વભાવના અસુરો વિશે પોતાના મનમાં
દ્ધ વિશ્વાસ ધરાવે છે કે ‘આ કૂર અસુરોને અમે રણુ સંત્રામમાં હણી નાખીશુ’;
તેવી જ રીતે કર્મ પ્રમાણે ઇણ ભોગવનાર અને પરોપકાર કર્મ કરનાર સંક્ષણ
બને, એ પ્રકારનાં અમારાં શ્રદ્ધાયુક્ત વચનોને તમે પ્રિય કરો.
શ્રદ્ધાં દેવા યજમાના વાયુગોગ ઉપાસતે । શ્રદ્ધાં હૃદયાકૂત્યા શ્રદ્ધા વિન્દતે વસુ ॥૪॥
દેવાઃ દેવો, યજમાનાઃ પરોપકારનાં કાર્યો કરનાર માનવો વાયુ-ગોપા વાયુને રક્ષક-
બનાવીને પોતાનાં રક્ષણુ મેળવનારા શ્રદ્ધામ् ઉપાસતે શ્રદ્ધાને દેવી ગણુને સેવે
છે હૃદયા હૃદયની આકૂત્યા સંક્ષપ્તઃપ ભાવનાથી વિન્દતે મેળવે છે વસુ ધન

નેવી રીતે દિવ્ય પરોપકારનાં કાર્યો કરનાર દેવો શ્રદ્ધાની ઉપાસના કરે છે;
તે દેવોના રક્ષક વાયુ અંતર્યામી માતરિશ્વા છે; તે જ અંતર્યામી વાયુનાં રક્ષણુ-
મેળવનાર અને યજ વગેરે પરોપકારનાં કાર્યો કરનાર માનવો શ્રદ્ધાદેવીની સ્તુતિ-
પ્રાર્થના કરે છે. દ્વારા માનવો હૃદયની ભાવનાનો સાથ સહકાર લઈ શ્રદ્ધાને સેવે
છે અને એ શ્રદ્ધાના બળથી માનવ ધન-સાધનોના લાભ મેળવે છે.
શ્રદ્ધાં પ્રાતર્હવામહેં શ્રદ્ધાં મધ્યંતિને પરિ । શ્રદ્ધાં સૂર્યસ્ય નિમુન્તિ શ્રદ્ધે શ્રદ્ધાપયેદ નઃ ॥૫॥

ગ્રાતઃ પ્રાતઃકાલે સવારે હવામહે બોલાવીએ, મધ્યદિનં પરિ બપોરના વખતે સૂર્યસ્ય
નિમુચ્ચિ સૂર્યના આથમતી વખતે અદ્વાપય ઇહ નઃ અમેને આ કર્મમાં શ્રદ્ધાવાળા બનાવો.

જેવી રીતે સોમયાજુ સવારે ને સાંજે સોમનાં સવન કરે છે અને જેવી રીતે
અમિહોની સવારે બપોરે ને સાંજે સંધ્યાકર્મ કરે છે; તેવી જ રીતે અમે પરોપ-
કારનાં કાર્ય કરવા ધ્યાન શ્રદ્ધાળુ જનો પણ અમારા હૃદયની લાવનાને પોષનારી
શ્રદ્ધાને સવારે બોલાવીએ છીએ અને એ જ શ્રદ્ધાને બપોરે બોલાવીએ છીએ અને
એ જ શ્રદ્ધાને સૂર્યની આથમતી વેળાએ બોલાવીએ છીએ. એ શ્રદ્ધાદેવી, અમારા
હૃદયમાં એવી શ્રદ્ધા ભૂકો કે જેથી અમે અમારાં કાર્યો શ્રદ્ધા-વિશ્વાસપૂર્વક કરતા
રહ્યો.

અધ-મર્ષિણુ સૂક્ત

દશમ મંદળ, સૂક્ત ૧૬૦. ઋચાઓ ત્રણુ, ઋષિ મધુરાંદાના પુત્ર અધમર્ષિણુ

દૈવ લાવવૃત્ત છંદ અનુષ્ટુપ

ગીતા (૧૮,૫)માં જણાવ્યું છે કે, ‘યજુ દાન ને તપ એ ત્રણુ કર્મ તો
ત્યજવાં નહીં, કારણુ કે એ કર્મો માનવોને શુદ્ધ કરીને પરોપકારમાં જોડે છે.’ આ
સૂક્તમાં ઉત્તમ તપ કરીને પ્રજ્ઞપતિએ સત્ત્વગુણુનાં સજ્જન કર્યાં અને એ દ્વારા
સંવત્સરકાલ તેમજ સૂર્ય, ચંદ્ર અને આકાશ, પૃથ્વી તેમજ અંતર્રિક્ષ એ ત્રણુ લેખિનાં
સજ્જન કર્યાં, એ લાવનાનું વર્ણન કર્યું છે. આ ઋચાઓ સૃષ્ટિ-સજ્જનના
પ્રારંભનું દર્શાવે છે. સૃષ્ટિના આદિ સજ્જનનું વાસ્તવિક દર્શાન જે આતમ-
જાનીએ મેળની લીધું છે, તેના જીવનમાં ઋત સદાચાર અને સત્યના ગુણો પ્રગટ
થાય છે અને એનાં અધ-પાપ મર્ષિણુ-દૂર થાય છે. એ રીતે આ સૂક્ત નિત્ય
સંધ્યાપાકમાં ભણ્યાય છે.

કૃતં ચ સત્યં ચાભીદ્બાત્ તપહોડદ્યજાયત । તતો રાત્રજાયત તતઃ સમુદ્ર અર્જવઃ ॥૧॥
અમોદ્ધાત્ અલિતમ-સારી રીતે આચરેલ તપસઃ સૃષ્ટિના કારણનું નિરીક્ષણુ કરવાની
ધીરજ્યથી કૃતમ્ સદાચાર ચ અને સત્યમ્ સત્ય બંને અધ્યજાયત પ્રગટ થયાં છે.
તતઃ તેથી રાત્રી રાત જેવો અવ્યક્ત કાલ અજાયત થયો છે. અર્જવઃ સમુદ્ર: તરલ
જલ સાથેનો સમુદ્ર.

જે અત્મ પરમાત્મા સ્વયં પ્રકાશમાન છે, તેણે પ્રજ્ઞપતિ-રૂપે સૃષ્ટિની શરૂ-
આતમાં નિરીક્ષણુ કર્યું કે ‘મારે સૃષ્ટિનાં સજ્જન કરવાં છે’ એ ભાવથી એ
પ્રજ્ઞપતિએ ઉત્ત્ર તપ કર્યાં. તેના પ્રતાપે ઋત-સદાચાર અને સત્ય બંને ગુણોનાં
સજ્જન થયાં છે. તેથી જ રાત્રિ જેવો અવ્યક્તકાલ અને તરલ સમુદ્ર જેવા જગતનું
કારણુ રૂપ અવ્યક્ત સ્વરૂપ પ્રગટ થયું છે.

સમુદ્રાર્ડણવાદધિ સંવત્સરો અજાયત । અહોરાત્રાણિ વિદ્ધત્ત વિશ્વસ્ય મિષતો વશી ॥૨॥૧
અર્ણવાત્ સમુદ્રાત્ અવ્યક્ત કારણું સ્વરૂપથી સંવત્સરઃ વ્યક્ત વર્ષ અજાયત થયું છે...
અહોરાત્રાણિ દિવસ અને રાત વિદ્ધત્ત અનાવ્યાં મિષતઃ નિમિષ પળથી વિશ્વસ્ય
વિશ્વનાં વશી વશ કરનાર સ્વામી.

ને પરથ્બ પરમાત્મા સ્વર્યાંપ્રકાશ છે તે પોતે સર્વ પ્રકારના વિશ્વના પદાર્થેના...
અને પળ કળા ઘડી વાર પક્ષ માસ વર્ષ વગેરે કાલના સ્વામી છે. એ રીતે એ...
પ્રભુપતિએ અવ્યક્ત સમુદ્ર સમાન કારણુમાંથી વ્યક્ત વર્ષ—કાલને પ્રગટ કર્યાં છે...
તેમજ એ વર્ષને રાત દિવસ પ્રમાણેની ગણુના પ્રમાણે જોડ્યી આયાં છે.
સૂર્યાચન્દ્રમસો ધાતા યથાપૂર્વમકલ્યયત્ । દિવ ચ પૃથિવી ચાન્તરિક્ષમથો સ્વઃ ॥૩॥

ધાતા આદિ પ્રભુપતિએ યથાપૂર્વમ પૂર્વ કાળમાં નેવા સૃષ્ટિ હતી તે પ્રમાણે...
સૂર્યાચન્દ્રમસો સૂર્ય ચંદ્ર વગેરે દિવ્યપદાર્થેથી. આરંભીને સર્વ વિશ્વને અકહેન્યત...
સંકદ્ધિ સાથે સજ્યાં પૃથિવીમ પૃથ્વી અન્તરિક્ષમ અંતરિક્ષ ચ અથ અને સ્વઃ
દિવમ સુખ આપનાર આકાશને.

ને પરથ્બ પરમાત્મા સ્વર્યાંપ્રકાશ છે, તેણે જ આદિ પ્રભુપતિ ઇપે ધાતા...
બનીને આ યુગની સૃષ્ટિનાં સજ્જન કર્યાં છે, જેમાં સૂર્ય અને ચંદ્ર વાંને પદાર્થી...
પ્રારંભના અને અવિનાશી છે. એ જ રીતે એ ધાતાએ પૃથ્વી અંતરિક્ષ અને
સુખ. માપનાર. આકાશનાં સજ્જન કર્યાં છે.

સંઝાન : ૨૦૪૭દ્રોનું હિત ખતાવનાર-સ્કૂક્ત

દશમ મંડગ, સ્કૂક્ત ૧૯૧, ઋચાચો ચાર, ઋષિ સંવનન, હેવ સંજાન, ૭૦૬ અનુષ્ટુપ,.
(ત્રીજનો ત્રિષ્ટુપ)

ઋગવેદ સંહિતાનું આ છેલ્ખું સ્કૂક્ત છે. પહેલા સ્કૂક્તમાં અમ્રિની સ્તુતિ કરી
હતી તે અમ્રિ પોતે એક-રાષ્ટ્રને વસાવવા લાયક ઉત્તમ રતન. છે, ઉપરાંત નીતિ-
મંજરીમાં બંધુ-મિત્રરાજ્ય, મેધા-વિવેક શક્તિ, યશ, બ્રહ્મ-વિશાળ મન, વેદો,
ખાણુનું રતન, ભગ-ભાગ અને ઋત, સત્ય વગેરે પદાર્થેને રાષ્ટ્રમાં વસાવવાનાં
રતનો તરીકે ખતાવ્યાં છે. રાષ્ટ્રને આ નવેય રતનોની પ્રાપ્તિ અમ્રિ નેવા તેજસ્વી
પ્રતાપી રાષ્ટ્રપુરુષથી પ્રાપ્ત થાય તે માટે પહેલી ઋચામાં એ રાષ્ટ્રપુરુષની અમ્રિની
સ્તુતિ કરીને રાષ્ટ્રમાં પરસ્પર હળીમળીને સલાહ-સંપથી રહેવાનો ઉપદેશ આપ્યો
છે અને છેલ્ખી ઋચામાં સાક્ષાત્ વેદમાતાએ રાષ્ટ્રનાં પ્રભુજનોને શુલાશિષ પાડવ્યા છે..

આ સંજાન સ્કૂક્તમાં રાષ્ટ્રનું ઉત્તમ સંવિધાન ખતાવ્યું છે, જેના પાલનથી...
રાષ્ટ્ર પોતાનું સર્વહિત સારી રીતે સાધી શકે છે.
સંઘમિદ્દ યુવસે વૃષન્નગે વિશ્વાન્યર્ય આ । ઇઠસ્પદે સમિધ્યસે સ નો વધુન્યામર ॥૧॥

हे वृषन् कामना पूरनार अग्ने अग्रणी अर्यः श्रेष्ठ संसम् इत् वृधी वाजुअथी
तविश्वानि सर्वे प्राणीओने युवसे लेगा करो छो, इळस्यदे वाणीना स्थाने शोलनार
समिध्यसे वधो छो, सः ते नः अमारां वसूनि नव वसाववा लायठ रत्नोने आ भर लावो।

ज्ञेम नित्य निरंतर समिद्ध थयेल अभि यज्माननी वृधी कामनाओने
पूरी करे छे तेम ज्ञ प्रज्ञनोन्ये आदरसत्कारथा सेवेल राष्ट्रनो अग्रणी नेता तो
वृधी रीते श्रेष्ठ छे अने ए प्रज्ञनोनी वृधी कामनाओ पूरी करे छे, ए उपरांत
प्रज्ञनोने येष्य स्थानो पर नियुक्त करे छे. ए राष्ट्रपुरुषनी प्रार्थना करतां
शश्यातनी ऋचामां ज्ञानाप्युं छे के, हे वृषन्, अभि, हे प्रशंसक, वाणीना स्थान
इप राष्ट्रपुरुष, तमे श्रेष्ठ पुरुष छो भाटे तमे नित्यनिरंतर वधता रहो छो. अमे
तमारी स्तुति करीये छो. तमे अमारे भाटे नव वसु-रत्नो लेता आवो।
संगच्छध्वम् सं वदध्वं सं वो मनांसि जानताम् । देवा भागं यथापूर्वे संजानाना उपासते ॥२॥

संगच्छध्वम् तमे वृधा संगत लेगा थाओ। संवदध्वम् साथे वाणी बोलो, वः
मनांसि तमारां भन संजानताम् एक प्रकारनो बोध भेणवो. यथा ज्ञेवी रीते पूर्वे
पहेलाना काणभां देवाः हेवो भागम् पोतपोताना भाग्ने संजानाना एक भते
बोध भेणवी लेनार उपासते सेवे छे.

स्तुति-प्रार्थनाथी राज थयेल राष्ट्रपुरुष. पोतानी पासे सखां संधि द्वारा
राष्ट्रना संगठन करवा आवेला प्रज्ञनोने राष्ट्रना आदर्श संविधाननी इपरेखा
आपतां ज्ञानावे छे के ‘हे राष्ट्रना डितचिंतक प्रज्ञनो, तमे वृधा भणीने संध
रचीने परस्परनां कार्यं करता रहो। तमे वृधा सल्ला-समितिओ रचीने एकमतथी
प्रस्तावनी वाणी बोलो तेमज्ञ परस्परना भनोलावनी एकता लावीने भनना शिव-
संकुल्पनो निर्णय करो. आ वाणितमां तमने पहेलाना हेवो रचेला संविधाननी याद
करावुं छुं; एमणे ए रीते उत्तम ज्ञान-संज्ञान भेणवीने दिव्य राष्ट्रनां सेवन कर्यां हतां।

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषाम् ।

समानं मन्त्रमभि मन्त्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि ॥३॥

समानः मन्त्रः भंत्रण्याओ सरभी, समानो समितिः विष्य-विचारिणी समिति सरभी,
समानं मनः संगठन भाटेनां भन सरभां एषाम् आ ज्ञेनानं चित्तम् भुद्धिनी वेतना
सरभी अभिमन्त्रये झुं भंत्रण्याओने संभत भानुं वः तमारा समानेन हविषा सरभा
झुत द्रव्यथी जुहोमि हेम करुं झु.

ज्ञारे राष्ट्रनां प्रज्ञन परस्पर भणीने एकसरभी भंत्रण्याओ करे छे,
भंत्रण्या करी लीधा पधी एकसंभत थर्छ विष्यविचारिणी समितिनी रचना करे छे
अने ए समितिमां सावधान थर्छ सरभां भनन अने भुद्धिनी वेतनाथी राष्ट्रना
डितनी वातो विचारे छे, त्यारे एमनो अग्रणी राष्ट्रपुरुष ए प्रज्ञनोनी साथे एक

સમુત્ત થઈ રાષ્ટ્રના હિતની મંત્રણુઓ કરે છે અને એ પ્રભજનોની પાસે એક સરખાં ધન-સાધનનાં હવિર્દ્વયોનો સ્વીકાર કરી રાષ્ટ્રના હિતનાં પરોપકારનાં કાર્ય કરે છે. સમાની વ આકૃતિઃ સમાના હૃદ્યાનિ વઃ । સમાનમસ્તુ વો મનો યથા વઃ સુસહાસતિ॥૪॥ વઃ તમારી આકૃતિઃ લાવના, અલિપ્રાય વઃ તમારાં હૃદ્યાનિ હૃદ્ય સમાના સમાન મનઃ મન સુસહ અસતિ સારાં હિત-સાહિત્ય હો.

રાષ્ટ્રનાં સંવિધાન રચીને વિશ્વનાં ઉત્તમ કાર્ય કરનાર રાષ્ટ્રપુરુષને અને એ રાષ્ટ્રના પ્રભજનોને ઋગવેદ સંહિતાની અંતિમ ઋગ્યામાં સહિત-હિતની સાથે સાહિત્યની લાવના પૂરનાર વેદમાતા સંહિતાના ઇપે શુભાશિષ આપતાં જણું વે છે કે ‘હે રાષ્ટ્રપુરુષ અને પ્રભજનો તમારા અલિપ્રાયો અને તમારા સંકલ્પો એકસરખી રીતે સર્વનાં હિત કરનાર હો તેમજ તમારાં પરસ્પરનાં હૃદ્ય સાચ્ચ લાવનાને પોષતાં રહો. તમે બધાં પ્રભજન અન્ય રાષ્ટ્રનાં પ્રભજનોની સાથે પણ સાથે બેસીને સાહિત્યની વાત કરી શકો એ રીતે તમારાં મન પણ પરસ્પર જોડાઈને એક બનો.

ત્રામનું સ્તોત્રઃ ત્રામ એન્ શ્રી છે ! વૈતરેય બ્રાહ્મણ

રાજકુમાર રોહિતને અરથના માર્ગ ઈદ્ર બ્રાહ્મણના વેશો મળ્યા અને એને અંમનો મહિમા સંભળાવતાં જણુંયું :

‘નાનાશ્રાન્તાય શ્રીરસ્તિ’ ઇતિ રોહિત જુશ્રુમ ।

પાપો નૃષ્ટદ્વ-વરા જન ઇન્દ્ર ઇત્ ચરતઃ સખા, ચરૈવેતિ ॥

સાચે જ, જેણે ડ્રાઈ પણ જતને પરિશ્રમ કર્યો નથી તે માણુસને શ્રી મળતી નથી. અરે હે રોહિત, જેણે શ્રમ કર્યો તને શ્રી મળે છે, એમ અમે સાંભળેલું છે. બીજ રીતે માણુસ ભલે અએ હોય, પણ જે શ્રમ કરતો નથી તે તો માણુસોમાં વગોવાયેલ-નૃષ્ટદ્વ અને તુચ્છ પામર-પાપરૂપ છે. જે અએ પરમેશ્વર ઈદ્ર છે તે પણ જે માણુસ હરતો હરતો રહે તને ભિત્ર બને છે, બેઠાડુ માણુસનો નહિ, માટે તું હરતો હરતો રહે. (૧)

‘પુષ્પિણી ચરતો જડ્ઘે ભૂણુરાત્મા ફળગ્રહિઃ ।

શેતે અસ્ય સર્વે પાપ્માનઃ શ્રમેણ પ્રપદે હતઃ, ચરૈવેતિ ॥

જેમ વૃક્ષ વધતું રહે તો એ કણકૂલથી શોભી જાડે છે, તેમ જ જે માણુસ હરતો હરતો રહે, તેની સાથળો હંષપુષ્ટ બને છે, તેનો મધ્યદેહ-આત્મા વધતો રહે છે અને આરોગ્યરૂપી કણ લોગવે છે. એ શ્રમ કરનાર માણુસનાં બધાં પાપ માર્ગ ચાલતાં ચાલતાં શ્રમને કારણે નાશ પામી ખરી પડે છે, માટે હે રોહિત, તું હરતો હરતો રહે. (૨)

आस्ते भग आसीनस्य ऊर्ध्वस्तिष्ठति तिष्ठतः ।

शेते निगद्यमानस्य चरोति चरतो भगः, चरैवेति ॥

જे भाणुस ऐडाकु छे, आसीन छे, तेनुं भग—सौलाभ्य ऐसी २હे छे, जे ऐडाकु—
षुक्ति छाडीने उद्घोग भाटे उद्घत—तैयार थाय छे, ते उभा थनार भाणुसनुं भाभ्य
उभुं थाय छे. जे कामकाज कर्या विना पथारीभां पडचो ज २હे छे तेनुं भाभ्य
पणु लांभुं थर्ठने सुध जय छे; जे हेशविद्वेशनी यात्राओ करतो हरतो ४रतो २હे
छे तेनुं भाभ्य पणु द्विसे द्विसे वधतुं २હे छे, भाटे तुं हरतो ४रतो २હे.

कलिः शयाना भवति संजिहानस्तु द्रापरः ।

उत्सिष्ठन् त्रेता भवति कृतं संपद्यते चरत्, चरैवेति ॥

जेनी रीते क्षणियुग द्वापर त्रेता अने सत्ययुग ए चार युग जणाव्या छे.
ते प्रभाणे भाणुसना ज्वनभां पणु चार युग रहेला छे. अहीं जे भाणुस सूतेले २
रहे छे तेनो वर्खत तो निद्राभां चाल्यो जय छे अटले अने क्षणियुगनी नेम पाप
संधरवानुं २हे छे. हवे जे भाणुस निद्रा छाडीने जगी गयो छे, पणु हज्ज धर
छाडी बहार ज्वा तैयार थयो. नथी, तेने भाटे द्वापर युग छे, जेने पाप ने
पुण्यना ए ए भाग लोगववाना २हे छे, हवे जे भाणुस धर छाडी बहार ज्वा
भाटे उभो थयो छे तेने भाटे त्रेतायुग छे, जेने पुण्यना त्रणु भाग अने पापनो.
एक भाग लोगववानो २हे छे. हवे जे भाणुस यात्रा करवा भाटे हेशविद्वेश ४रवा
नीकणी पडयो छे तेने तो पगले पगले झूतयुग छे. अटले डु करेलां कुर्मानां पुण्य-
झण—कृत मेणववानां हेय छे, भाटे हे राहित, तुं हरतो ४रतो २हे. (४)

चरन् वै मधु विन्दति चरन् स्वादुम् उदुम्बरम् ।

सूर्यस्य पश्य अमाण् या न तन्द्रयते चरन्, चरैवेति ॥

जे भाणुस नित्य निरंतर हरतो ४रतो २हे छे तेने तो भध जेवां भीडां
झां भणतां २हे छे, तेने तो स्वादिष्ट उंभरानां झां जेवां पेताना अभनां झां
भणतां २हे छे, हे राहित, आ! भूर्यनां श्रेय—सौलाभ्यश्रीनो. भहिमा तुं जेतो
भरो? ए भूर्य आकाशना विशाग मार्गभां हरतो ४रतो २हे छे. ए कठी तंद्रा
डु आणस कर्नो नथी. ए भूर्य तो अम अने श्रीनो ज्वतो जगतो नभूनो छे,
ए जेठने तुं हरतो ४रतो २हे. (५)

—अैतरेय खालणु, अध्याय ३३, अंड ३, कंडिका १४-

“વ्यापारप्रधान ગુજરातમાં એમને વેદનો વિદ્ધાન મળશે ખરા ?” એવો પ્રશ્ન ત્યારે એક પત્રકારે શ્રી હિંદુરામાઈ પટેલને કરેલો. અને સિદ્ધરાજ જ્યસિંહને દેણિક વિનિ માટે અહીંના આત્માંના ન ભગતાં ઠેડ કાશી સુધી દોડવું પડેલું, અનો એમણે દાખલો આપેલો. આજે એ મેણું દેડાય છે યુનિવર્સિટી અંથનિર્માણ એડની ‘વદ્ધ પરિચય’ની આ અંથ એણી વડે, એટલું જ નહિ, સુપ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર શ્રી કાકા કાલેલકરના હાદિક આવકારથી એની પ્રતિષ્ઠા પણ થાય છે અને સાથે જ એના લેખક આચાર્યશ્રી વિષણુદેવ પંડિતનું સન્માન પણ.

એમનો જન્મ ૧૯૧૫માં ગવનર્મેન્ટ કન્સિન્સ ડોલેજ (બનારસ)માં પ્રાચીન પરંપરાનું શાસ્ત્રીય અધ્યયન એમાં ઉમેરો થયો યુનિવર્સિટી શિક્ષણુથી : એક જ વર્ષમાં સાત ધ્યારણું કરી સ્નાધી મેટ્રિક, પછી બી. એ. (બોઝે યુનિ.) અને ૧૯૪૫માં એમ. એ. (બોઝે યુનિ.). ૧૯૪૧માં રિટ્રીટ (અમદાવાદ)માં સંસ્કૃતના અધ્યક્ષ, ૧૯૪૬માં નારાયણું સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલય (પેટલાદ)ના આચાર્ય, ૧૯૫૦માં શ્રેયસુ (અમદાવાદ)માં રેક્ટરપદે, ૧૯૫૨માં ‘સત્ત સંદેશ’ (સંદેશ પ્રકાશન)ના ગ્રંપાદક તરીકે, ૧૯૫૬માં ગુજરાત વિદ્યાસભામાં ભાગવતના સંશોધનકાર, ૧૯૫૮માં ‘ગીતાધર્મ’ (ગીતા મંહિર)ના ગ્રંપાદક દ્વારે એ રહ્યા, ૧૯૬૪થી સ્વામી ગંગેશ્વરાનંદજીની સાથે વેદના સંશોધનકાર્યમાં સહયોગી બન્યા અને હાલ એ જ વેદ પ્રકાશનને પોતાનું માશન એમણે બનાવ્યું છે.

એમનું અર્પણું : ગાયત્રી ઉપર ત્રણ અંથો, ઉપાસના-વિજ્ઞાન-પંચાંગ, ત્રણ આચાર્યેનાં જીવન ચરિત્રો, શાંકરાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય અને ચૈતન્ય મહાપ્રભુ ઉપર, રામાયણ, મહાભારત અને ભાગવત તથા પુરાણોના આંતારે રસપૂર્ણ કથાઅંથો, ‘શ્રીમહૂલાગવત’, એની શાસ્ત્રીય વાચના સહિત તથા ‘ભારત તીર્થદર્શિન,’ સાંસ્કૃતિક સમજ આપનું પુસ્તક, વેદ ઉપનિષદ્ધ: પરત્વે ચોક્કસ દૃષ્ટિ સાથે લાઘેલ, ‘વેદંક દર્શાનિક સૂક્ત’ (હિન્દી) ‘યમરાજનો અતિથિ,’ ‘નારદનાં લક્ષ્મિ સૂત્રા,’ ‘ખલ્બુત્ર લાલ્બસાર’ મહત્વનાં છે. જીવનોપયોગી સુક્રિતઓના એક ઉત્તમ સંઅદ્ધ લેખે ‘સુભાપિત રત્ન ભાડાગાર’ (સસ્તું સાહિત્ય પ્રકાશન) અભ્યાસીને ઉપયોગી છે.

પુ. માટાની ભાવના હતી, ‘ધેરે ધેરે વેદ ગવાયો.’ એનો પડવેં લેખક બરાણર શ્રીદ્યો છે. ધાર્યું હોત તો ટીકાટિપણું ને ભાષ્યો આપી વિદ્ધાનૌપધ એ આપી શક્યા હોત, પણ જનતાને સુલગ અને સહિત બને એ લાગણીથી (સહેજ નીચે ઉતરી) રસમય કથાનકી દ્વારા વેદની દુનિયાને સાકાર કરવામાં જ એમણે ધતિશ્રી માની છે. આ એણી જનતાને ગમી એટલે તો એના ખાજુ આવૃત્તિ થઈ. પંડિત સાતવેલેકરજીનો આત્મા અત્યારે સ્વર્ગમાં ઉરખાતો હશે.

વેદ પરિચય (કંગવેદ) પુસ્તિકા : ૧ થી ૬ : મૂલ્ય રૂ. ૧૨-૫૦

કેટલાક અભિપ્રાયો

આપણા વિષણુહેવ પંડિત વેહને પચાવી શક્યા છે; તેથી તેમની પાસેથી જે 'વેદ પરિચય' ભળે છે તે વેદ સમજવા માટે અત્યંત ઉપયોગી છે જે, પણ એથીય વિશેષ એમની વાણીથી વેદ વિશે ઉત્સાહ અને પ્રેમ પેદા થાય છે.

અમમાંથી જે શ્રી પેદા કરે છે, તે અમ આશ્રમને લાયક છે; બાકીના ખધા અમો થક્કે છે. હું રૂપણ જેઓ છું કે, વિષણુહેવે વેદ ઉપર પરિશ્રમ કરી, વૈદિક ઝડપિયોના આર્થિક મેળવ્યા છે અને તેથીજ એમના લખાણમાંથી આપણુંને પ્રસંગતાની શ્રી ભળે છે. ખરો વેદપ્રચાર આવા શ્રીયુક્ત પંડિતો દ્વારાજ થઈ શકે છે.

— કાકાસાહેણ કાલેલકર

યજ્ઞુવેદ પરિચય પુસ્તિકા : ૧ થી ૫ : મૂલ્ય રૂ. ૧૦-૦૦

વેહના જે ઉત્તમ અંશો છે એ હંમેશાં તાજગીભર્યા લાગે છે અને સમગ્ર માનવકુળની મોંઢી સંપત્ત છે. વેહમાં કવિત્વથી અને અધ્યાત્મર્થી ધર્મકર્તા શાખાં સાંપડે છે. આવા અંશોનું ચયન કરી, તેના શાખાર્થ પાશ્ચાત્ય મહાવિદ્ધાનોએ કરેલા પરિશ્રમોનો લાભ લઈ સુરેખપણે રજૂ કરી, ભાપાન્તર સાથે આપવામાં આવે એ જરૂરી છે. આ સ્તુત્ય કાર્ય આપણા નવા વિદ્ધાનોની રાહ જુઓ છે.

દરમ્યાન મારા મિત્ર શ્રી વિષણુહેવ પંડિત, જેઓની વૈદિક સાહિત્યમાં અદૃતોભય ગતિ છે; તેમના હથે વેદપરિચયની પુસ્તિકાએની એણી તૈયાર થતી આવે છે. એથી વેહમાં રસ લેનારૂઓ માટે એક મદદિપ કેડી અંકાતી આવે છે.

વિષણુહેવમાં કલ્પક શક્તિ પણ છે, શાસ્ત્રાલાર ખંખેરી નાણ્યા, વૈદિક સાહિત્યમાંથી રોચક અને બોતક ડોષ ને કોઈ કથાતંતુ પકડી લઈ તેઓ નમૂનાઓ રજૂ કરે છે અને માત્રાતના માનસને શાખાતના લાર નીચે ફણાવા હેવાને બહલે વાતાવરણ જમાવીને સેવી કારમથી ભરી હોય છે। — ઉમાશંકર જોખી

આર્યાવતે આપું વણું દિવસો જન્મ્યા છે, જન્મારે વેહનાં અધ્યયન અધ્યાપન દ્વારા વેહોની કંકણ કરતા રહ્યા છે. આજે તે પ્રાચીન દિવસો વીતેલા દિવસો રહ્યા નથી; છતાંતેનું સમરણ આલણું મરિસ્તિકમાં આજે પણ છે. ભારતમાતાની કુક્ષિને હૃતાવત્તારા આર્યાશ્રી વિષણુહેવ પંડિત જેવા વિદ્ધાન આજે પણ ભારતીય ધરાને શોભાવનારા છે।

તેઓએ અનેક દિશાઓમાં પરિશ્રમણ કર્યા પછી પોતાના સ્થાને આવી જવાનું છેવટે વિચાર્યું, તે ધાર્ણ સારં થયું. આર્યાશ્રી સુંદર વિચારક અને વેહચિંતક છે. ચિંતન પછીજ વેહોનું રહુરય જાણી શકાય છે. ખર્દ, રહુરય તો આને જિપદેષાજ જાણુંતે હશે, પણ તેણે જે મેધા આપણુંને આપી છે; તેને ઉપયોગ અવસ્થ્ય દળાથી નિવડે છે. આર્યાશ્રી વિષણુહેવજ અત્યારે વેહનાજ તત્ત્વચિંતનમાં તલ્લીન છે અને વેહોનાંથી નવીન અર્થ શોધવા માટે પ્રયત્નશાલ છે.

— પંડિતરાજ સ્વામિશ્રા લગ્નવદ્ધાચાર્યજ

યજ્ઞુવેદ પરિચય પુસ્તિકા છંડી થોડા સમયમાં બહાર પડશે.